

Rivayetlerde Hendek ve Hendekteki Rivayetler

BÜNYAMİN ERUL *

THE KHANDAQ IN
TRADITIONS AND
TRADITIONS IN THE
KHANDAQ

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 27 Kasım 2020 / Date Received: 27 November 2020
Kabul Tarihi: 28 Aralık 2020 / Date Accepted: 28 December 2020

ÖZET

Hendek Gazvesi, ilk Müslümanlar için dönüm noktası olması bakımından, erken dönem Siyer ve Meğazi kitaplarında olduğu kadar, günümüzde de üzerinde durulan önemli bir konudur. Ne var ki,

Hendek Gazvesi geniş anlatımlarla aktarılırken, bizatihi “hendek” hakkında birçok detay, yeterince ele alınmamaktadır. Bu çalışma, Hendek Savaşını konu edinmekten ziyade, klasik Siyer ve Hadis literatürünü inceleyerek, hendek hakkında zikredilen farklı rivayetleri tartışacak ve aynı zamanda hem hendek kazılması hem de Medine'nin muhasarası sırasında

Hz. Peygamber'den varid olan hadis ve sünnetleri ortaya koymaya çalışacaktır. Bu yönüyle interdisipliner bir yöntem kullanılarak, Siyer ve Hadis kaynakları bağlamında büyük Hendek Gazvesinden ziyade, detay olarak görülen “hendek” odak noktası alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Siyer, Rivayet,
Hendek Gazvesi, Hendek.

ABSTRACT

The Battle of Khandaq (Trench), due to its important as being a turning point for Muslims, has been examined in classical sources as much as the contemporary ones. Although the battle has been transmitted intensively, there is lack of details on the “trench” itself. Thus, instead of focusing on the Battle of Trench, this paper will discuss the traditions related in classical Sira and Hadith works, and try to present the hadiths and sunnas of the Prophet Muhammad practiced at the time of digging trench and the battle on the other. Applying an interdisciplinary method, this article will focus on the “trench” accepted as a detail rather than “the Battle of Trench” in order to compare the different traditions within the context of Sira and Hadith literature.

Keywords: The Battle of Khandaq (Trench), trench, Sira, Hadith, Tradition.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, berul65@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-0630-4147

Giriş

Hz. Peygamber ve sahabenin hayatlarında önemli dönüm noktalarından biri olan Hendek/Ahzab Savaşı'nın arkaplanı, sebepleri, tarafları, seyri ve sonuçlarına dair bugüne kadar birçok siyer kitabında hayli geniş bilgiler verildiği gibi müstakil olarak da çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Konu, gerek klasik siyer, meğâzî ve tarih kitaplarında, gerekse günümüzdeki birçok ilmi çalışmada enine boyuna ele alınmıştır. Ancak bu çalışmaların bir kısmında savaşın geniş bir şekilde anlatılması esnasında bazı detaylar üzerinde yeterince durulmadığı görülebilmektedir. Dolayısıyla söz gelimi hendeğin kaç günde kazıldığı, kazılma sürecinde yaşananlar, hendeğin ebatları vb. konular, daha dakik bir araştırmayı gerektirmiştir. Biz bu makalemizde mezkûr savaşın öncesine, seyrine ve neticesine girmeksizin, sadece iki hususa yoğunlaşacağız. İlk önce gerek siyer ve gerekse hadis kaynaklarındaki ilgili rivayetleri incelemek suretiyle bizatihi hendek hakkında net bir sonuca ulaşmaya çalışacağız. İkinci olarak da gerek hendeğin kazılması gerekse hendek muhasarası esnasında Hz. Peygamber'den varid olan hadisleri ve bazı sünnetleri tespit etmeye gayret edeceğiz. Konuyla ilgili rivayetleri mümkün mertebe kronolojik olarak sıraladıktan sonra, siyer ve meğâzî kitaplarında yer aldığı halde hadis kitaplarına giremeyen hadis rivayetlerini de makalenin sonunda ek olarak vereceğiz. Böylece bir taraftan rivayetlerin zaman-mekân bağlamlarını, söylendiği tarihi tespit ederken, diğer taraftan da hadis ve tarih kitaplarının, siretteki herhangi bir olayı anlatırken, aralarındaki dil, üslup, yöntem ve çerçeve farkını Hendek Savaşı özelinde göstermeye çalışacağız. Aslında bizi böyle bir çalışmaya sevk eden husus, 2019 yılında İzmir-Çeşme'de İslam

Tarihçileri Derneği'nce düzenlenen ihtisas toplantısındaki sunumumda dile getirdiğim hendeğin ebatlarıyla ilgili abartı sorununa bazı hocalarımızın itiraz etmeleri olmuştur.

A. Rivayetlerde Hendek

1. Hendek Savaşı'nın Zamanı

Hendek Savaşı'nın hangi yıl ve hangi ayda gerçekleştiği ve kaç gün sürdüğü ile ilgili kaynaklarda oldukça farklı görüşler bulunmaktadır.^[1] Bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

Musa b. Ukke'ye (ö. 141) göre H. 4. yılın Şevval ayında gerçekleşmiştir.^[2]

Vâkıdî (ö. 207) ve İbn Sa'd'a (ö. 230) göre muhasara H. 5. sene, Zü'l-Kâde'nin 8'inde Salı günü başlamış, 15 gün/gece sürmüştür ve ayın bitmesine 7 gün kala sona ermiştir.^[3]

İbn İshâk (ö. 151) ve İbn Hişâm'a (ö. 218) göre de H. 5. sene Şevval ayında başlamış, yirmi küsur gece, bir aya yakın sürmüştür.^[4]

Ya'kübî'ye (ö. 292) göre ise Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden 55 ay sonra H. 6. yılda vuku bulmuştur.^[5] Ancak Yakübî bu görüşüyle şaz kalmıştır.^[6]

Her ne kadar Vâkıdî ile İbn Sa'd, Zü'l-Kâde ayı demişlerse de İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın belirttikleri üzere H. 5. Senenin Şevval ayında gerçekleştiği görüşü ağır basmıştır.

2. Hendek Kazılması Fikri

Medine'nin düşmanlara karşı savunması adına Arapların pek de bilmediği hendek kazma fikrinin kaynağı ile ilgili farklı görüşler vardır. Vâkıdî'nin naklettiğine göre Huzâa kabilesinden bir grup, dört gün içinde Kureys'in savaş için Mekke'den ayrıldığı haberini getirince Hz. Peygamber hemen Müslümanlara durumu haber vermiş ve onlarla istişare etmişti. Onlara: "Düşmana karşı Medine'den çıkıp onları dışarıda mı karşılayalım? Şehrin içinde kalıp etrafımızı hendekle mi çevirelim? Yoksa sırtlarımızı şu dağa vererek

[1] Bu farklı görüşler ve delilleri için bkz: İbrahim b. Muhammed Umeyr el-Medhalî, *Merviyâtü Ğazveti'l-Handak*, s. 61-79., Medine-1424.

[2] Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il, *el-Câmiu's-Sahih*, Meğâzî 30, (Mevsûatu'l-Hadîsi'ş-Şerif içinde), Dârü's-Selâm Yay. Riyad-1999.

[3] Vâkıdî, Muhammed b. Amr b. Vâkıd, *Kitâbu'l-Meğâzî*, II. 440-441, tah. Marsden Jones, Beyrut 1966, Âlemu'l-Kutub, III.; İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, II. 65, 67, 69-70. Beyrut 1985, IX.

[4] İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 214, 223, tah. Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî, Kahire 1955, I-II, 2. baskı.

[5] Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'küb, el-Abbâsi, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II. 50.

[6] Medhalî, *Merviyâtü Ğazveti'l-Handak*, s. 61-79.

yakın bir yerde mi olalım?” diye sordu. Sahabe bu konuda ihtilaf etti. Bir grup: “Buâs, Seniyyetu'l-Vedâ', Cürf tarafında olalım” derken, bir başkası: “Medine'yi arkamızda bırakalım” dedi. Selman ise: “Ey Allah'ın Rasulü, biz İran'da iken, düşman atlarından korktuğumuzda hendek kazardık. Burada da hendek kazmamıza ne dersin?” dedi. Selman'ın görüşü, Müslümanların hoşuna gitti.”^[7]

Hendek fikrinin doğrudan İran kökenli sahabî Selmân-i Fârisî'den geldiği bilgisi birçok kaynakta yaygın olarak nakledilmektedir.^[8] Ancak yukarıdaki rivayette görüldüğü üzere, aslında Hz. Peygamber'in istişarede sunduğu üç farklı tekliften birisi de hendek kazılmasıdır. Dolayısıyla onun bu önerisi ile Selman'ın İran tecrübesini ifade etmesi bir araya gelince hendek görüşü benimsenmiştir.

Bu konuda bir başka rivayet ise hendek fikrinin Hz. Peygamber'e Allah tarafından ilham edildiği şeklindedir. Yine Vâkıdî'nin naklettiği bir rivayete göre Ebû Süfyan, Hz. Peygamber'e yazdığı tehdit dolu mektubunda, bu hendek işini kimin öğrettiğini sormuş, Hz. Peygamber de onun bu sorusuna “Senin ve arkadaşlarının öfkelenmesini istediği için bunu bana Yüce Allah ilham etti...” diye cevap vermiştir.^[9]

Netice itibarıyla hendek fikrinin kaynağı olarak üç farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bunları şu şekilde uzlaştırabiliriz. Önce hendek fikrini bir alternatif olarak Allah Peygamberinin kalbine düşürmüş, o bunu ashabıyla istişare etmiş, aynı görüşü İran tecrübesiyle Selman da dile getirince hendek önerisinde karar kılınmıştır.

3. Bir Tarafa Kazılan Hendekle Medine Nasıl Korundu?

Hendek Savaşı hakkında ihmal edilen bir husus olarak, sadece bir tarafa kazılan bu hendek ile koskoca Medine'nin nasıl korunduğuna, düşman ordularının Medine'ye diğer taraflardan girme imkânlarının olup olmadığına dair makul bir izahın yapılması gerekmektedir. Bu hususu ele alırken, Medine'nin bugün oldukça genişleyen mevcut durumuna bakmak yanıltıcı olacaktır. Dolayısıyla o günkü Medine'nin gerek coğrafi durumunu gerekse şehrin binalarıyla surlarının yapısını^[10] ve civardaki bağ ve bahçelerini dik-kate almak gerekmektedir. Nitekim bu konuya kısaca değinen Vâkıdî ve İbn

[7] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 445.

[8] Bkz: Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 445; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II. 224; İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 66.

[9] Vâkıdî, a.g.e., II. 493; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 79, çev. Nazire Erinç Yurter, Beyan Yayınları, İstanbul-2015.

[10] Tarihte hemen her şehirde olduğu gibi Medine de muhtelif dönemlerden kalma muhkem surlarla çevriliydi. Nitekim siyah-beyaz fotoğraflarda Medine surları bütün heybeti ile görülmektedir. Maalesef Suud yönetimi sonrasında tüm surlar yıkılıp yok edilmiştir.

Sa'd, "Medine'nin diğer tarafları kale gibi evlerle çevriliydi." demektedirler.^[11] Ayrıca bilinen bu hendekin yanı sıra sahabeden bazılarının Kuba'daki surların etrafına da hendek kazdıklarını da hatırlamak gerekmektedir^[12]

Zihinleri meşgul eden bu konuyu Muhammed Hamidullah enine boyuna ele almış ve oldukça ikna edici bir biçimde şöyle tasvir etmiştir:

"Gerçekte Medine, on beş kilometre boyunda ve eninde bir lav ovası üzerinde kurulmuştur. Esasen bu ova, Medine Ovası (Cevf el-Medine) diye adlandırılırdı; daha sonra Hz. Peygamber tarafından "Haram" veya kutsal yer anlamında yeniden adlandırıldı.^[13] Bu ova, zincirleme uzanan yüksek dağlarla çevrilidir; haberleşme bu dağların arasındaki dar vadilerden sağlanır. Eski yazarların "Eyr ve Sevr" arasında dedikleri bu ova, aynı zamanda muhteşem Sel' Dağı'nın ve stratejik değere sahip birçok diğer küçük tepenin de arasındadır.

Medine'de o günlerde birçok Arap ve Yahudi kabilesi yaşıyordu ve her kabilenin köyü veya yaşadığı yer, diğerinden yüz, iki yüz metre veya daha fazla mesafedeydi. Bu şekildeki köyler zinciri Eyr Dağı'ndan Sevr Dağı'na doğru uzanıyordu... Her köy, 'utum veya 'ucum diye adlandırılan birçok güçlü kaleye sahipti. Bir savaş olduğunda kadınlar, çocuklar, sığır ve diğer hareket edebilen mallar, güvenlik amacıyla buralara taşınırdı. Bir zamanlar şehirde yüzden çok bu tür kale bulunuyordu... Bu yaygın ve birbirinden ayrılmış köyler bir yana, Medine'de her kabilenin üyelerine ait bahçe ve tarlalar vardı. Bunların birleşik duvarları genellikle taştan örülmüştü. Böyle bahçeler, Medine'nin içinde ve çevresinde her yöne yayılmıştı.^[14]

[11] Vâkidi, *Meğâzi*, II. 446-450; İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 66.

[12] Vâkidi, *Meğâzi*, II. 451.

[13] Hz. Peygamber: "Allahım, İbrahim Mekke'yi harem (bölge ilan) etti. Ben de iki karataşlığın arasını (beyne lâbeyhâ) harem kıldım" buyurarak, iki lav kayalıklarının arasını (Harre) belli yasakların olduğu saygın, dokunulmaz bir bölge ilan etmişti. Bkz: Abdurrazzâk b. Hemmâm, es-San'ânî, *Musannef*, IX. 262, no: 17149, tah. Habîburrahmân el-A' zamî, Beyrut ty., el-Meclisu'l-İlmî, I-XI.; Buhârî, *Meğâzi* 28; Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Hacc 454-458, (Mevsûatu'l-Hadîsi's-Şerîf içinde), Dâru's-Selâm Yay. Riyad-1999; Muslim, Hacc 454-458.

[14] Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 57-58. Hamidullah devamla şöyle anlatmaktadır: "Medine'nin güneyi engebelikli ve lav bloklarıyla kaplıydı; haberleşme derin vadiler ve boğazlar yoluyla yapılıyordu. Bu yönden gelip Kuba'yı geçerek şehre giren yolun daha kötü olduğu ve asla büyük kervanlarca kullanılmadığı rivayet edilmiştir. Sadece acil durumlarda, insanlar tek başlarına nadiren bu yolu kullanmıştır. Açıklık ki Hz. Peygamber de, hicreti sırasında bu yolu, güvenlik nedeniyle kullanmıştır; önce Kuba'ya, sonra da Medine merkezine gelmiştir; fakat büyük bir orduya ait atlar ve ulaşım hayvanları, bu yolu kullanmazdı. Bundan başka, Uhud savaşı sırasında hava çok sıcaktı ve bu sıcaklık, lav zemini develer için bile daha sıcak bir hale getiriyordu. Develer asla kayalık araziye sevmezler. Lav ovası, Medine'yi güneyden, doğudan ve batıdan çevreliyordu. Evler, elbette güvenlik nedeniyle lav ovasının üzerine yapılmıştı ve orada çiftçilik mümkün değildi. Bir ordu karargâhı, otlak alanlara ihtiyaç duyar ki, bu orada mevcut değildi. Bir ordu böyle bir lav ovasından bir şekilde geçmiş olsa bile, burayı savaş alanı olarak seçmezdi." A.g.e., s. 59-60.

Güney-batı ve güney ise lav ve oldukça engebeli arazi dolayısıyla gerek süvari ve gerekse piyadelerin savaşı için kesinlikle uygun değildi. Doğuda Kuba'dan Uhud'a kadar Yahudi köyleri vardı. Batıda da çok yoğun olmasa da bahçeler ve çiftlikler vardı. Demek ki yalnız kuzey cephesi tam bir açık alandı. Beyaz renkli, tuzlu bir toprak olan bu kısım, bugün bile hiçbir tarım ürününe uygun değildir. Hz. Muhammed'in yaşadığı bölge, diğer kesimlere göre, daha çok bu yönden gelebilecek tehlikelere açıktı.^[15]

Şehrin çevresindeki bahçeler özellikle güneyde yoğunlaşmıştı. Pek çok bahçe arasındaki geçit, zigzag şeklindeydi ve o kadar dardı ki, düşmanın ancak uzun bir sıra halinde geçmesi mümkündü. Elbetteki küçük bir müfreze bile, böyle uzun sıralı bir askeri birliği durdurabilir ve kolayca bozguna uğratabilirdi.^[16]

Aslında Hz. Peygamber tarafından bu alan, “yasak bölge” olarak tanımlanmıştı: “Allahım, İbrahim Mekke'yi harem (bölge ilan) etti. Ben de iki kara taşlığın arasını (beyne lâbeyhâ) harem kıldım” buyurarak, iki lav kayalıklarının arasını belli yasakların olduğu saygın, dokunulmaz bir bölge ilan etmişti.^[17]

Bütün bunlardan net bir şekilde anlaşılmaktadır ki, Medine, kaynaklarımızda “Lâbeteyn” veya “Harreteyn” diye ifade edilen iki tarafını çepeçevre saran lav kayalıklarıyla korunaklı hale gelmişti. Bu sebeple açık olan kuzey tarafa hendeğin kazılması, müttefik güçleri durdurmak için yeterliydi.

Bu noktada Medine'nin alt tarafından Kurayzaoğulları'ndan gelebilecek muhtemel bir saldırı korkusuyla da Allah Rasulü, Zeyd b. Hârise'nin komutasında 300, Seleme b. Eslem'in komutasında da 200 asker olmak üzere toplam 500 askeri bir grup süvari ile Medine'yi o taraftan korumak üzere görevlendirmişti.^[18] Böylece Medine'nin açık olan iki tarafı da kontrol altına alınmıştı.

[15] Mehmet Apaydın'ın bu konuda bana yazılı olarak verdiği bilgi şöyledir: “Hz. Peygamber zamanından çok uzun zaman önce Medine'nin güneyinde yer alan volkanik bacalardan çıkan lav akıntıları şehrin doğusunu, batısını ve güneyini tam olarak kuşatacak şekilde sarmıştır. Bunlara “Harre” denilmektedir. Bu bölgelerde lav kütlelerinin yapısı nedeniyle yaya olarak yürümek dahi oldukça zordur. Ancak *Kubâ*' köyü başta olmak üzere birkaç noktadan harreler üzerinde patika yollar açılmıştır. Rivayetlerden ve uydu görüntülerinden anlaşıldığı kadarıyla bu yollar bir ordunun harp düzeninde geçişine imkân vermeyecek kadar dar ve engebeldir. Dolayısıyla Hendek Gazvesi sırasında Medine'nin etrafını saran Mekke müşrikleri ve müttefikleri tarafından şehre bir saldırı ancak kuzeyden ve dar bir alanda kuzeybatı yönünden, *Cebelu Benî Ubeyd* ile şehrin batı kısmında yer alan Harre arasındaki boşluktan gerçekleşebilirdi. Eğer bu bölgelere ordunun geçişini engelleyecek bir hendek kazılır ve bu hendeğin gerisinde siper alınırsa düşman ordusundan sayıca çok az bir orduyla şehri savunmak mümkün olabilirdi. Hz. Peygamber de ashâbıyla yaptığı istişareler neticesinde bu yola başvurdu.”

[16] Age., s. 81.

[17] Bkz: Abdurrazzak, *Musannef*, IX. 262, no: 17149; Buhârî, *Meğâzi* 28; Muslim, Hacc 454-458.

[18] Vâkidî, *Meğâzi*, II. 460.

4. Hendek Kazma Süresi

Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre Huzâa'dan bir binitli grup Kureyş'in Mekke'den ayrıldığını bildirmek üzere Mekke'den Medine'ye 4 günde ulaştığı söylenir. Müşriklerin kalabalık bir ordu ile 10 günde geldiği farz edilirse hendeğin kazılması için geriye 6 gün kalmaktadır. Vâkıdî'nin isnadıyla verdiği bir rivayette Hz. Peygamber'in hendeği kazma ve siper haline dönüştürmesinin 6 günde gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir.^[19]

İbn Sa'd da hendek kazma işinin 6 günde tamamlandığını nakletmektedir.^[20] Ayrıca İbn İshâk'ın Câbir'den naklettiği bir rivayette Câbir: "Biz gündüzleri çalışıyor, akşam olunca da ailelerimizin yanına dönüyorduk" demektedir.^[21] Buradan da hendek kazımının sadece gündüzleri yapıldığı anlaşılmaktadır.

Müteahhirûn âlimlerden Makrîzî (ö. 845) ve İbnu'l-Cevzî (ö. 597) de kazma süresinin 6 gün olduğunu söylerken; Nevevî (ö. 676) ve İbn Seyyidi'n-Nâs (ö. 734) 10 gün, Seâlibî (ö. 429) 15 gün, Kastallânî (ö. 923), yirmi güne yakın; İbnu'l-Kayyim (ö. 751) ise bir ay olduğunu ileri sürmüşlerdir.^[22]

Hendek kazımı süresinin "birkaç haftada tamamlandığını" belirten M. Hamidullah'ın bu hususta farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. Zira o, Hz. Peygamber'in *Savaşları* adlı kıymetli eserinde "Hendek Savaşı" başlığında (8-29 Şevval, 5. Hicri yıl/3-24 Ocak 627, Cumartesi) derken, ilerleyen sayfalarda hendek kazım işinden söz ederken "Oruç ayı Ramazan içinde bulunulmasına rağmen, çalışma arzu ve şevkle ilerliyordu." demektedir.^[23] Buradaki son ifadesinden onun hendeğin çok önceden kazılmaya başlandığı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eldeki temel kaynaklarımızda buna dair hiçbir rivayete rastlanmamaktadır. Aksine yukarıda naklettiğimiz üzere hendeğin 6 günde kazıldığı bilgisi net bir şekilde ifade edilmiştir. Muhtemelen Hamidullah, bu ebatlarda bir hendeğin 6 günde kazılamayacağını düşündüğünden dolayı böyle bir kanaate varmış olabilir.

5. Hendek Kazma Süreci

Allah Rasulü, hendek kararını aldıktan sonra ashabından bazıları önce hendeğin hattını belirledi. Muhacirlere ve Ensara kazacakları yerleri taksim edip gösterdikten sonra onları onar kişilik gruplara ayırdı. Böylece her

[19] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 454. وكان حفره ستة ايام وحصنه. Bkz: Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 596, Kuramer Yay. İstanbul-2018.

[20] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 67.

[21] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 218.

[22] Bkz: Medhalî, a.g.e., s. 200-203; Yasemin Sarı, *Hendek Savaşı (5/627)*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 55. Mayıs-2006.

[23] Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 75, 85; Hamidullah, "Hendek Gazvesi", *DİA*, XVII. 194-195.

on kişi, kendi kazacağı alandan sorumlu tutuldu. Onarlı gruplar, zamanla ve diğer gruplarla yarışarcasına kendi yerlerini kazmaya, kazılan toprağı çıkarmaya başladı.

Ashabına düşmanlarının yaklaştığını haber veren Allah Rasulü, kendisi de bizzat çalışarak onları teşvik ediyordu. Bazen hendek kazıyor, bazen kürekle toprak atıyor, bazen de sepetle toprak taşıyordu. Müslümanlar, düşmanlarının üzerlerine doğru geldiklerini bildiklerinden çok hızlı çalışıyorlardı. Kullandıkları kazma, balyoz, balta, sepet vb. birçok aleti, o günlerde aralarında herhangi bir husumet olmayan Yahudi kabilesi Kurayzaoğulları'ndan ödünç almışlardı.^[24]

Hendek kazım işleminde Müslümanlardan çalışmayan kimse yoktu. Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer, hem aceleden ve hem de yeterli sepet, kova vb. bulunmadığından kazılan toprağı elbiseleriyle taşımaktaydılar. Hz. Peygamber bile toprağı sırtında taşıyor ve toz toprağı karışıyordu.^[25] Hendekte zamanla yarışıldığından, Hz. Peygamber bir gün Ka'b b. Mâlik ve Hassân b. Sâbit gibi şairlerin kazım esnasında şiir söylemelerini hatta konuşmalarını dahi yasaklamıştı.^[26]

Hendek kazma esnasında münafıklar ise ya geride kalmayı ya ağırdan almayı yahut Hz. Peygamberden izinsiz oradan kaçmayı tercih ediyorlardı. Müslümanlardan birinin gerçekten bir işi çıktığında ise bu konuda Allah Rasulü'nden izin istiyor, işi bitir bitmez de derhal ecir ve sevap alabilmek için hendek işine dönüyordu. Nitekim Nur Suresi 24/62-63. ayetler onlar hakkında inmişti.^[27]

Müslümanlar, düşman ulaşmadan evvel kazım işini bitirebilmek için canla başla çalışıyorlardı. Hendeğin tamamlanmadan önce çok güçlü bir düşman ordusuyla karşılaşma korkusunun yanında en büyük sıkıntılarından biri de açlık idi. Birçok rivayetten öğrenmekteyiz ki, Allah Rasulü ve sahabe üç gün hiçbir şey yemedikleri gibi, sonrasında yedikleri de kâfi miktarda değildi. O kadar ki, Cabir b. Abdulah, "Allah Rasulü'nün karnına bir taş bağladığını gördüm" demiştir.^[28] Enes b. Mâlik ise o günlerdeki açlık durumunu şöyle tasvir etmiştir: "Bir avuç arpa getiriliyor ve tadı bozulmuş bir hayvan yağı ile pişiriliyordu. Bu kötü kokan ve boğaza dizilen aş, aç insanların önüne konuluyordu."^[29]

[24] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 445, 453.

[25] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 448-449.

[26] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 447.

[27] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 216.

[28] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377. Taş bağlama ile ilgili bkz: Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXII, 128.

[29] Buhârî, *Meğâzî* 30, no: 4100.

Müslümanlar, dönüşümlü olarak nöbet tutuyorlardı. Çok şiddetli soğuk ve açlık vardı.^[30] Müslümanların o günlerde oldukça çetin bir biçimde yaşadıkları açlık, endişe, korku, yoğunluk, yorgunluk, bazen bayılmalara, bazen uyuyakalmalara yol açmaktaydı. Nitekim Vâkıdî, Selman-i Fârisî'nin on kişinin yaptığı işi tek başına yaptığını hatta başkasına da yardım ettiğini ve nihayet bayıldığını kaydetmektedir.^[31] Keza henüz 15 yaşındaki genç sahabî Zeyd b. Sâbit, nöbette uyuyakalmış, Umâre b. Hazm de korkutmak amacıyla o uyurken onun silahını almıştı. Hz. Peygamber: “Ey uykucu! Silahın gidinceye kadar uyudun öyle mi?!” dedikten sonra silahı alan kişinin derhal geri vermesini istemiş, ardından da bir Müslümanın eşyasının şaka veya gerçek olarak alınmasını yasaklamıştı.^[32]

6. Hendeğin Yapısı

Ensar ve Muhacirler, kazdıkları toprağı kendi taraflarına yığmakta, ayrıca Sel' Dağı'ndan getirdikleri taşları önlerine öbekler halinde koymaktaydılar. Zira onların attıkları taşlar, o gün en büyük silahlarıydı.^[33] Hendeğin çıkın toprağı kendilerinden yana yığmakla hendeğin derinliğini daha da artırmış oldukları gibi, yığılan bu toprak düşman tarafından gelen oklara ve taşlara karşı da korunaklı bir siper vazifesi görmekteydi. İbn Hişam'ın da belirttiğı gibi zaten orada “Savaş, sadece ok atma ve muhasara şeklinde gerçekleşmişti.”^[34]

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla hendeğin bazı kesitlerinde oldukça sert kayalar vardı ve sahabe onları parçalamakta zorlandı ve Hz. Peygamber'den yardım istemek durumunda kaldılar. Hendeğin bazı yerleri ise yeterince kazılamadığı için daha dar idi. Bu yüzden kimi düşman süvarileri bu zayıf kısımlardan Müslümanların tarafına geçebilmekteydi.^[35] Öte yandan Vâkıdî, hendeğin kapıları olduğunu da anlattıklarını ancak nerelerde olduğunu bilmediğini ifade etmektedir.^[36]

7. Hendeğin Boyutları

Kaynaklarımızda kazılan hendeğin eni boyu ve derinliği ile ilgili de farklı ölçüler verilmektedir. Bu husustaki ihtilaf, rivayetlerdeki farklılıkların yanısıra, klasik uzunluk ölçü birimlerinin bugünkü karşılıklarının farklı

[30] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 465.

[31] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 447.

[32] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 448.

[33] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 446.

[34] İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 223.

[35] İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 217, 224; İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 68.

[36] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 452.

verilmesinden ve durumun biraz da abartılmasından kaynaklanmaktadır.^[37] Burada biz öncelikle kaynaklarda belirtilen boyutları vermeye ve onlar üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

a. Hendeğin Uzunluğu

Hendeğin uzunluğuna geçmeden önce onun nereden başlayıp nerede son bulduğuna dair verileri hatırlatmakta yarar görmekteyiz. Elimizdeki kaynaklar, kazılan hendeğin, nereden başlayıp nerede bittiğini, Ensar ve Mühacirler arasında nasıl bir taksimat yapıldığını birçok yer ismi zikrederek kaydetmektedirler. Söz gelimi Vâkıdî hendeğin kazıldığı mekanları şöyle vermektedir:

“Allah Rasulü (sav), kazmaları için hendeğin her bir tarafını bir topluluğa tahsis etti. Muhacirler, Râtic’den Zübâb’a; Ensâr ise Zübâb’dan Benû Ubeyd Dağı’na kadar kazacaklardı.”^[38] Diğer bir rivayette ise Ensâr Zübâb’dan Hurbâ denilen yere kadar kazacaklardı... Benû Abdüleşhel de Râtic’den arka tarafa doğru kazdılar ve hendek, mescidin arkasından dolaşarak geldi. Benû Dînâr ise Hurbâ’dan İbn Ebi’l-Cenûb’un evine kadar kazdılar... Hatta bazı kimseler, Kuba’daki kalelerin çevresine de hendek kazdılar.”^[39] Vâkıdî’nin “Bizim nezdimizde en sahih hadislerdendir” diyerek verdiği rivayete göre ise Rasullullah’ın (sav) kazdığı hendek kesiti ise Benû Ubeyd Dağı’ndan Râtic’e kadar olan kısımdı.”^[40]

M. Hamidullah, hendek hattını şöyle vermektedir: “Kuzey doğuda Şeyheyn İkiz Kulelerinden başlayarak Mezdâ denilen yerde “Veda Tepesi’nin (Seniyetü’l-Veda) kuzey tarafına ulaşarak batıya dönecek, Benî Ubeyd Tepesi’ne kadar uzanacak, yeniden Sel’ Dağı’na dönerek Zafer Camiine (Mescid el-Feth) kadar uzanacaktı. Daha sonra batıda yaşayan kabileler kendi insiyatiflerini kullanarak, hendeği daha da güneye el-Gamme (el-Ğamâme?) Mescidi’nin musallasına kadar uzattılar.”^[41]

İnternet ortamında mühendis Hâlid b. Lâl tarafından görüntülü bir şekilde anlatılan yedi bölümlük Hendek Gazvesi video serisinde yukarıda isimleri geçen mekânlar tanıtılmakta ve elle çizilmiş bazı krokiler sunulmaktadır. Klasik kaynaklara dayalı bir şekilde hazırlanan bu sunumda da hendeğin Şeyheyn utumu/Râtic’den başlayıp, Zübâb/Râye’nin 100 m. önünden geçtiği,

[37] Farklı görüşler ve ölçüler için bkz: Yasemin Sarı, *Hendek Savaşı (5/627)*, s. 55.

[38] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 446.

[39] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 450-451.

[40] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 451-452.

[41] Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 81.

oradan Benî Ubeyd Dağı'nın önünden veya iki dağ arasından yahut dağın arkasından ilerlediğini, oradan da Mezâd'da son bulduğu anlatılmaktadır.^[42]

Hendeğin uzunluğuna gelince bu konuda en bilinen ve kullanılan veri, Taberânî (ö. 360) ve Hâkim'in (ö. 405), çok zayıf bir ravi olan Kesîr b. Abdullah'dan naklettikleri şu ifadedir: "Allah Rasulü, hendeğin hattını çizdikten sonra her on kişiye kırk ziralık yer verdi."^[43] Bu rivayete göre bir kişiye dört zira' yani iki metrelik yer düşmektedir. Müslümanların sayısının 3000 kişi olduğu dikkate alınırsa altı km gibi bir mesafe eder. Ancak İbn Hacer'in (ö. 852) Beyhakî'den (ö. 458) yine aynı isnad ile naklettiği rivayete göre ise her on kişiye on zira' ayrılmıştır.^[44] Buna göre ise kazılacak kısım, kişi başı bir zira' (yarım metre), toplamda ise 1.5 km gibi bir mesafe etmektedir. Kaynaklar, daha çok kırk zira' rivayetini tercih etmiş ve uzunlukta daha çok bu ölçü esas alınmıştır.

Siyer alanındaki çalışmalarıyla tanınan M. Hamidullah, hendeğin uzunluğuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Hz. Muhammed hendek kazılmasını planladı; kazılacak bölümleri işaretledi ve her on kişiye sabit bir en ve derinlikte kazılmak üzere kırk kubit (45-50 cm arası eski bir ölçü birimi) verdi. Ben buradan hendeğin orijinal uzunluğunu 3.5 mil (5.5 kilometre) olarak çıkardım...^[45]

Çağdaş araştırmacılardan Ebû Halil de hendeğin uzunluğunu 5544 m olarak hesaplamıştır.^[46] Hendek Savaşı ile ilgili müstakil bir çalışma yapan el-Medhalî ise hendeğin uzunluğunun 12.000 zira olduğunu, bunun da 6 km ettiğini belirtmektedir.^[47]

Başta Siyer Kronolojisi olmak üzere, siyer alanına farklı katkılar sunan, aynı zamanda mühendis olan değerli meslektaşımız Mehmet Apaydın'ın hendek ile ilgili bir ölçüm yapması ricam üzerine 1969 yılında çekilmiş bir uydu fotoğrafı üzerinden "şimdilik" kaydıyla elde ettiği ve bana gönderdiği sonuçlar şöyledir:

"Bütün bu bilgiler dikkate alındığında hendeğin bir kısmının doğu harresinin (*Harretu Vâkım*) bitişiğinde yer alan ve eş-Şeyhayn adı verilen iki *Utum*'un

[42] Hâlid b. Lâl tarafından 2018'de hazırlanan video, kroki ve anlatım için bkz: <https://www.youtube.com/watch?v=HgPifjTVTu8> 8.5.2020.

[43] Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VI. 212. No: 6040, tah. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Musul-1984, II. Baskı; Hâkim, Ebû Abdullâh en-Neysâbüri, *el-Mustedrek alâ's-Sahîhayn*, III. 598, Beyrut ty., Dâru'l-Ma'rife, I-IV. فَفَطَّعَ لِكُلِّ عَشْرَةِ أَرْبَعِينَ ذِرَاعًا.

[44] Bkz: İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, VII. 397. Neşr. Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-1379. لِكُلِّ عَشْرَةِ أَنْصَافِ ذِرَاعٍ.

[45] Hamidullah, *a.g.e.*, s. 82-83; "Hendek Gazvesi", *DÎA*, XVII. 194-195.

[46] Ebû Halil, Şevkî, *Silsiletü Gazavâti'r-Rasûli'l-A'zam: el-Handak*, s. 91-92, Dimaşk-1986.

[47] el-Medhalî, *Merviyâtü Gazveti'l-Handak*, s. 203.

bulunduğu noktadan, *Râtic* bölgesinden başladığı ve *Sel'* dağının dibinde yer alan *Zubâb* adı verilen yere kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Ölçümlerimize göre bu iki nokta arasındaki mesafe yaklaşık 700 metredir ve bu kısım muhacirler tarafından kazılmıştır. Hendeğin diğer bir kısmı *Zûbâb*'dan başlayıp *Cebelu Benî 'Ubeyd* olarak adlandırılan dağın dibine kadar uzanıyordu. Uzunluğu yaklaşık 1250 metre olan bu kısım da Ensar tarafından kazılmıştır. Ensar ve muhacirler tarafından kazılan hendeklerin uzunluklarına bakıldığında hicretin 5. senesinin sonlarında Medine'deki tahmini Ensar ve muhacir nüfusuyla uyumlu oldukları anlaşılmaktadır.

Bu iki ana parçanın dışında bazı geçitlerin de hendeklerle kazıldıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla iki önemli parçadan bahsedilebilir. İlki *Râtic* bölgesinde ve mescidin arkasına doğru uzanan *Benû Hârîşe* ve *Benû 'Abdileşhel* kabileleri tarafından kazılan kısım, ikincisi ise *Benû Selime* kabilesi tarafından kazılan *Cebelu Benî Ubeyd* dağı ile *Hurbâ* arasında yer alan batı harresinden (*Harretu'l-Vebere*) kalma bazı geçitleri kapatan kısımdır. Bu iki kısmın uzunluklarının hendeğin iki büyük parçasına nispetle oldukça küçük olduğu söylenebilir. Arazinin yapısı dikkate alındığında bizim tahminimiz bu iki hendek parçasının da en fazla 100 metre olabilecekleri yönündedir. Çünkü uydu fotoğrafında da görüleceği üzere bu iki bölgede yer alan doğu ve batı harreleri fotoğrafın çekildiği 1969 tarihinde dahi oldukça engebeli bir görüntüye sahiptir. Muhtemelen bu kısımlarda bulunan bazı yollar ile lavların ulaşamadığı bazı geçitler kazılmıştır.

Bu tetkikler ve hesaplamalar neticesinde ikisi büyük, ikisi de küçük olma üzere en az 4 parçadan oluştuğunu düşündüğümüz hendeğin toplam uzunluğunun en fazla $1250+700+100+100 = 2150$ metre olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklarda verilen bilgilerle uydu fotoğrafları birlikte değerlendirildiğinde ve arazilerin Hz. Peygamber döneminden bu yana geçirmiş olması gereken tabii değişim dikkate alındığında yukarıdaki uydu fotoğrafı üzerinde yaptığımız hendek çiziminin vakıaya büyük oranda uygun olduğu söylenebilir. Ayrıca çizim incelendiğinde mevcut arazi şartlarında Medine'yi savunmak için görülen noktalar arasında bir hendeğin kazılmasının akla yatkın olduğu görülmektedir. Bu tespit kaynaklardaki bilgilerin doğruluğunu teyid etmesi bakımından önemlidir.

Hendeğin uzunluğu ve genişliği ile 6 günlük bir sürede kazılmasından hareketle Müslümanların sayısı üzerinden de bir sağlama yapmak mümkündür. Hendek Gavzesi sırasında savaşa iştirak eden Müslümanların sayısının 3000 kadar olduğu nakledilmiştir. Hendeğin 2150 metre uzunluğunda olduğu düşünüldüğünde bir kişiye yaklaşık 0,72 m (2150 m/3000 kişi) düşmektedir.

Nitekim Selmân el-Fârisî'nin kazdığı 5 zirâ' mesafenin, 2-2.5 metre kadar olduğu ve onun çok iş yaptığını düşündüğümüzde kişi başına düşen mesafenin tespit ettiğimiz rakama yakın olduğu anlaşılır. Hendeğin adam boyunda derinliğe ve 2-2.5 metre arasında bir genişliğe sahip olduğu düşünüldüğünde mezkur uzunlukta bir hendeğin tamamı 6 günde rahatlıkla kazılabilir.”

Apaydın'ın bu tespiti ile çağdaş Hintli araştırmacılardan Nedvî'nin ulaştığı “hendeک yaklaşık beş bin zirâ' yani 2 km idi”^[48] şeklindeki sonuç örtüşmektedir.

b. Hendeğin Genişliği

Vâkıdî, Câbir b. Abdullah'tan Selman'ın o gün hendeği, beş zira derinlikte ve beş zira da genişlikte kazarken gördüğünü nakletmektedir.^[49] Dirsekten parmaklara kadar olan uzunluk için kullanılan bir zirâ normal boydaki bir insan için 50 cm. kabul edilirse, bu ölçü ~2.5 m. olur. Ancak burada Selman'ın çok güçlü, kuvvetli olduğunu^[50] ve bu yüzden Ensar ve Muhacirlerden her birinin onu kendilerinin yanında çalışmalarını konusunda tartışmalarına bakacak olursak,^[51] M. Hamidullah'ın düşündüğünün aksine, Selman'ın bu ölçüsü kanaatimce en fazla derinliği ve genişliği ifade etmektedir. Zira kaynakların verdiği bilgilere göre ya sert kayalık olması yahut zaman yetersizliği nedeniyle ideal ölçülere getirelememesi sebebiyle hendeğin daha dar ve yeterli derinlikte olmayan kısımları da bulunmaktaydı. Nitekim Vâkıdî'nin verdiği bir bilgiye göre nöbette olduğu bir gece Selman, Üseyd b. Hudaýr'a, hendeğin bir yerinin dar olduğunu ve düşman atlarının atlayıp geçmesinden korktuğunu ve derhal genişletilmesi gerektiğini söylemiş, bunun üzerine de orada bulunanlar alelacele dar kısmı normal hendeк genişliğine döndürmüşlerdir.^[52]

Düşman süvarileri, hendeğin zayıf bir yerini bulup geçebilmek için sürekli fırsat kollamakta, bu durumu dikkate alan Müslümanlar da daima onları gözetlemekte ve hendeк güzergâhı boyunca koruma yapmaktaydılar. Bir defasında hendeğin iki tarafından karşılıklı epey ok atılmış ve iki tarafta da yaralanmalar olmuştu.^[53] Nitekim o fırsatlardan birinde düşman süvarilerinden birkaç kişi atlarıyla hendeği geçmeyi başarmıştı. Onlardan biri olan

[48] Nedvî, Ebü'l-Hasan Ali el-Hasenî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut-1979, s. 208.

[49] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 447.

[50] Nitekim Vâkıdî, onun on kişinin yaptığı işi tek başına yaptığını hatta başkasına da yardım ettiğini ve nihayet bayıldıığını kaydetmektedir. *Meğâzî*, II. 447.

[51] Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VI. 212. No: 6040.

[52] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 465.

[53] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 465-466.

ve cesaretiyle bilinen ve karşısına çıkmaktan herkesin çekindiği Amr b. Abdüvüd, mübareze için Müslümanlara meydan okumuş, Allah Rasulü'nün emri ve duasıyla onun karşısına Hz. Ali çıkmış ve onu orada öldürmüştü.^[54]

Hz. Peygamber, hendeğin bir yerindeki gedikten geçebilirler endişesiyle orayı bizzat kolladığı gibi Sa'd b. Ebî Vakkas'a da orayı bekletmişti. Düşman atlılarının her an fırsat kolladıklarını gören ve gerekli tedbirleri aldırın Allah Rasulü, bir taraftan da bu şerrin def edilmesi, kendilerine yardım edilmesi ve düşmanlarının yenilmesi için sürekli dua etmekteydi.^[55]

Bütün bu verilerden anlaşılmaktadır ki, altı gün boyunca sadece gündüzleri alelacele kazılan hendeğin eni, bir düşman süvarisinin karşıdan karşıya atı ile atlayamayacağı bir genişlikte idi. Yukarıdaki Selman ile ilgili rivayete bakılırsa ~2.5 m. olduğu söylenebilir. Merhum Hamidullah ve diğer bazı araştırmacıların ifade ettiği hendek genişliğinin ~9 metre olduğuna dair elde net bir veri bulunmamasına rağmen günümüzde bu rakam epeyce yaygın hâle gelmiştir.

c. Hendeğin Derinliği

Hendeğin derinliğine dair yukarıda kaydettiğimiz Selman'ın kazdığı boyut ile ilgili bilgiden sonra kaynaklarda bulabildiğimiz ikinci bir ölçü de Vâkıdî'nin şu ifadesidir: “Hendek, bir besta veya ona yakın idi” demektedir.^[56] Besta ise bir adam boyu anlamına gelmektedir.^[57] Buradan hareketle hendeğin derinliğinin iki metreye yakın olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, hendekten çıkartılan toprağın Medine tarafına yığılmasıyla bu derinlik muhtemelen üç buçuk metreyi bulmaktaydı, dolayısıyla da içine düşen bir atın çıkması neredeyse imkânsız hâle gelmekteydi.

M. Hamidullah, Vâkıdî'nin Selman'ın hendeği beş kubit derinliğinde ve beş kubit genişliğinde kazmış olduğu bilgisine “Bu, hendeğin derinliği hakkında bir sonuç olmaz; çünkü diğerleri Selman'ın bıraktığı yerden devam etmiş olabilirler” diyerek bir tahmin yürütmekte ve verilen ölçüyü dikkate almamaktadır. Yine o, bir düşman atlısı olan Nevfel el-Mahzûmî'nin hendeği geçmek için atlarken hendeğe düşmüş olmasından hareketle “Belki de hendek, 9 m. eninde ve 4.5 m. derinliğindeydi.” derken^[58], İslam Ansiklopedisi,

[54] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, II. 224-225.

[55] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 463-464.

[56] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 446.

[57] Hz. Ömer, kabrinin derinliğinin bir “kâme ve besta” (adam boyu) kazılmasını tavsiye etmiştir. Bkz: İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh ibn Muhammed, *Musannef*, III. 16, tak. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1989, I-VII.

[58] Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 82-83.

Hendek Gazvesi maddesinde ise bir yerde “hedeğin genişliği 9 m., derinliği ise 4,5 m. kadardı” demektedir. O, bir başka yerde ise : “Hendekler, düşman süvarilerini hücumdan caydıracak bir genişliğe sahipti ve gece gündüz Müslüman birlikler tarafından kontrol altında tutuluyordu.” diyerek daha temkinli bir ifade kullanmaktadır.^[59]

Adeta günümüzde bir metro kanalı çapındaki bu kazıyı kepçe, kamyon, vinç vb. iş makineleriyle bile altı gün içerisinde kazmak imkânsız iken, yeterli sayıda kazma, kürek, balyoz vb. alet ve edevatın dahi zor bulunduğu, hatta şehrin son büyük Yahudi unsuru olan Kurayzaoğulları’ndan ödünç alındığı hesaba katılır, o günkü kıt kanaat imkanlarla -yer yer sert kayalıkların olduğu göz önünde bulundurulursa- belirtilen gün ve evsafa gerçekleşmiş olması pek de mümkün gözükmemektedir. Bu konuda makul bir tasvir daha uygun olacaktır. Nitekim biz, “Haccı Anlamak” adlı mütevazı çalışmamızda “Bir süvarinin geçemeyeceği derinlik ve genişlikte kazılan”^[60] ifadesini kullanmıştık. Aynı şekilde hazırlanma aşamasında koordinatörlüğünü yürüttüğüm “Hadislerle İslam” adlı çalışmada da “Hedeğin eni ve derinliği ise yaklaşık iki buçuk metre idi. Böylelikle hedeğin bir atın geçemeyeceği genişlikte ve derinlikte olması amaçlanmış, uzunluğu ise şehrin düşmana açık cephesini kapatacak şekilde planlanmıştı.”^[61] denilerek daha makul ve temkinli bir yaklaşım sergilenmiştir.

8. Muhasara Süresi

Mekke müşriklerin ve müttetiklerinin Medine’yi muhasarasının ne kadar sürdüğüne dair klasik kaynaklarımızda farklı rivayetler yer almaktadır. Vâkıdî, Sa’id b. el-Müseyyeb’den (ö. 93) muhasaranın on kûsur gün sürdüğüne, Câbir b. Abdullah’tan ise yirmi gün sürdüğüne dair rivayetleri nakletmekle birlikte, on beş gün devam ettiğine dair rivayetin kendince daha doğru olduğunu belirtmektedir.^[62] Bu arada Musa b. Ukbe (ö. 141) muhasaranın yirmi güne yakın sürdüğünü bildirmektedir. Ebû Ubeyd (ö. 224) ise İbn Şihab’dan (ö. 124) muhasara süresinin on kûsur gün devam ettiği rivayetini aktarmaktadır.^[63] Abdurazzâk ise on kûsur gece sürdüğünü belirtmektedir.^[64]

İbn Sa’d’ın naklettiği bir rivayete göre müşriklerin Hz. Peygamber’e yönelik Hendek gazvesindeki muhasarası on kûsur, diğer bir rivayette ise on

[59] Hamidullah, “Hendek Gazvesi”, *DİA*, XVII. 194-195.

[60] Bünyamin Erül-Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak*, s. 95, DİB Yayınları, Ankara-2017, 11. baskı.

[61] Heyet, *Hadislerle İslam*, VII. 78. DİB Yayınları, Ankara-2014.

[62] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 477, 491.

[63] Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 210, neşr. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Riyad-2007.

[64] Abdurrazzak, *Musannef*, V. 367.

beş gece sürmüş, Çarşamba'ya rastlayan Zilkâde'nin 23. günü sona ermiştir.^[65] İbn İshâk'ın aktardığı bir rivayete göre yirmi küsur gece, yani bir aya yakın sürdüğü anlatılmaktadır.^[66] İbn Habîb (ö. 245), 10 Şevvâl Perşembe günü başladığını ve 1 Zilkâde Cumartesi günü bittiğini belirtmektedir.^[67]

Bütün bu görüşler birlikte değerlendirildiğinde, muhasara süresine dair verilen rakamlar arasındaki farkların, hendek kazma süresinin bu sürelerle eklenip eklenmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hendeğin altı günde kazıldığı düşünülürse, bu süre Sa'id b. el-Müseyyeb'den rivayet edilen yirmi dört günlük toplam süreye denk gelecek, hendeğin kazılması da 6 Şevval'de başlamış olacaktır. Buna göre Hendek savaşı H. 5. yılın 12 Şevval/6 Ocak 627 Salı günü başlamış, 1 Zilkâde/24 Ocak 627 Cumartesi sona ermiştir.^[68] Bu verilerden hareketle muhasaranın 18 gün, hendek kazımı ile birlikte de yirmi dört gün sürdüğü sonucuna varabiliriz.

M. Hamidullah ise bu süre farklılıklarının sebebini, düşman kuvvetlerinin hep birlikte ve aynı anda gelmemiş olmalarıyla açıklar. Ona göre hendek önlerine ilk gelenler bir aya yakın, sonradan gelenler ise yalnız on beş gün kalmışlardır.^[69] Yine Hamidullah'a göre, haram aylar sona ermek üzereydi. Allah'ın ateşkes ayları olan müteakip üç aydan ilki, Zilkâde ayı yaklaşmaktaydı. Mekke'liler, bu aylarda inançlarını çiğneyip savaşmaktansa, Mekke'ye geri dönüp gelen hacıları karşılamayı daha uygun buluyorlardı. Ayrıca yiyecek stoklarının tükenmesi, hava şartlarının bozulması; soğuk ve şiddetli rüzgârın kamptaki tüm çadırları darmadağın etmesi söz konusuydu.^[70]

9. Muhasara Mevsimi

Burada ele alınması gereken bir başka husus da Hendek muhasarasının milâdî takvime göre hangi aya ve mevsime denk düştüğünün tespiti meselesidir. Yukarıda verilen bilgilere göre yapılan bazı hesaplamalar Ocak ayını işaret etmektedir. Ancak bir Cahiliye Arap âdeti olan nesî' uygulaması dikkate alınmadan yapılan takvimlere göre, bu süre 23 Şubat-24 Mart aralığına denk düşmektedir.^[71] Bu hususun tespitinde kaynaklarda geçen şu iki rivayet iyi değerlendirilmelidir. İlki, Vâkıdî'nin "Müşrikler, insanlar bir ay önceden

[65] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 65, 67, 69-70. Çarşamba günü bittiğini söyleyenler, Hz. Peygamber'in duasının o gün kabul edildiği rivayetine dayanmaktadır.

[66] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II. 223.

[67] İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 113. Apaydın verilen günlerin çelişkili olduğunu belirtmektedir. Bkz: Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 595.

[68] Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 595, 597-598.

[69] Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 91.

[70] Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 93.

[71] Bkz: Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 596.

hasadı kaldırdığı için arazide otlığın/otların kalmadığı bir zamanda gelmişlerdi.”^[72] ifadesidir ve o, belli bir hasat mevsiminden hatta bir ay sonrasında bahsetmektedir. İkincisi ise İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği bir rivayette Hz. Ebû Bekr'in Peygamberimize hurmanın ilk açmış olan tomurcuğunu gösterip sevindiklerine dair rivayettir.^[73] Her ne kadar asrımızda küresel iklim değişiklikleri söz konusu ise de senede birkaç defa hasat kaldırılan verimli topraklara sahip Medine açısından gerek söz konusu hasat zamanı, gerekse hurmaların ilk tomurcuklanma zamanı, Hendek muhasarasının hangi mevsime denk düştüğünün tespitinde önemli ipuçları olarak değerlendirilmelidir.^[74]

Aynı şekilde iklim açısından meseleye yaklaşıldığında muhasara esnasında yaşanan şiddetli soğğun, mevsimsel bir durumu mu, yoksa Allah tarafından gönderilen ilahî bir yardımı mı ifade ettiği üzerinde durulmalıdır. Burada şayet muhasara tarihi olarak 26 Aralık-24 Ocak tarihleri kabul edilirse, bu dönemde soğukların olması normal kabul edilecektir. Eğer 23 Şubat-24 Mart aralığı dikkate alınırsa böyle bir şiddetli soğğun olması ise pek mümkün görülmeyecektir.^[75] Ancak kaynakların anlattığına göre yaşanan çok şiddetli fırtına veya kasırgaya bakılacak olursa, bunun hava şartları bakımından Aralık-Ocak mevsim ortalamalarının da üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Yüce Allah'ın “Üzerinize düşman ordusu gelmişti de onların üzerine şiddetli bir fırtına ve göremediğiniz bir ordu göndermiştik.”^[76] ayetinde ifade ettiği üzere ilahî bir yardımın varlığını güçlendirmektedir.

10. Muhasara Atmosferi

Daha önce hendek kazım sürecinde yaşanan telaş, endişe ve korkudan sonra birkaç farklı unsurdan oluşan müttefik güçler karşısında hem Müslümanların hem de münafıkların neler hissettikleri, ne denli korkular yaşadıkları ve nasıl bir sınav verdikleri de önem arz etmektedir. Aslında hendekte yaşanan korku ve kaygı, mü'minler ile münafıkların psikolojileri, moral durumları, Yüce Allah tarafından şu ayetlerde çok iyi tasvir edilmiştir:

“Ey iman edenler! Allah'ın size şu lutfunu hatırlayın: Üzerinize düşman ordusu gelmişti de onların üzerine şiddetli bir fırtına ve göremediğiniz bir ordu göndermiştik. Allah bütün yaptıklarınızı görmekte idi. Yukarımdan ve sizden aşağıda bulunan bölgeden üzerinize gelmişlerdi; korkudan gözler kaymış, yürekler ağızlara gelmişti;

[72] Vâkıdî, Meğâzî, II, 444.

[73] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 376.

[74] Hurmanın geçirdiği farklı aşamaları ve zamanlaması için bkz: Apaydın, *Siyer Koronolojisi*, s. 95.

[75] Bkz: Apaydın, *Siyer Koronolojisi*, s. 93, 596.

[76] Ahzab, 33/9.

bu esnada Allah hakkında olmadık zanlara kapılmakta idiniz. İşte o zaman müminler büyük bir imtihan geçirdiler ve adamakılı sarsıldılar.

Yine o zaman münafıklar ve kalplerinde bozukluk bulunanlar, “Allah ve resulünün vaadleri bizleri aldatmaktan ibaretmiş!” demişlerdi. Onlardan bir grup, “Ey Medineliler! Sizin işiniz burada durmak değildir, hemen dönün!” diyorlardı. Onlardan bir bölük de aslında açıkta olmadığı halde, “Evlerimiz açıkta ve korumasız” diyerek peygamberden izin istiyorlardı; bunların istediği kaçmaktan başka bir şey değildi. Medine’nin her tarafından saldırıya uğrasalardı da kendilerinden bozgunculuk yapmaları istenseydi (evlerini düşünmez) hiç vakit geçirmeden hemen ona koşarlardı. Hâlbuki bunlar daha önce ayrılıp dönmeyeceklerine dair yeminle Allah’a söz vermişlerdi ve Allah’a verilen sözün yerine getirilmesi gerekirdi. Onlara şunu söyle: “Ölümden veya öldürülmekten kaçsanız bile bu kaçış size bir fayda vermeyecektir. Kaçıp kurtulmanız halinde de bundan çok az faydalanabileceksiniz.” Şunu da söyle: “Allah sizin için bir kötülük dilesse Allah’a karşı sizi kim koruyabilecektir? Veya hakkınızda bir rahmet murat etse (kim engelleyecektir)?” Bu durumda Allah’tan başka kendilerine ne bir velî ne de bir yardımcı bulabileceklerdir. İçinizden engelleyicileri ve size karşı nekeslik içinde arkadaşlarına, “Bize katılın” diyenleri Allah çok iyi bilmektedir. Zaten bunların pek azı savaşa gelir. Tehlike yaklaştığında ölümden dolayı kendinden geçip gözü kaymış kimse gibi sana baktıklarını görürsün, tehlike geçince de hayra karşı nekeslik içinde size sivri dillerini uzatırlar. Bunlar gerçekte iman etmemişlerdir, Allah da onların yaptıklarını geçersiz saymıştır. Bunu yapmak Allah için çok kolaydır. Düşman birliklerinin hâlâ çekip gitmediklerini zannederler. Düşman bir daha geldiğinde ise size ait haberleri uzaktan almak üzere çöllerde dağınık yaşayan bedevilerin arasında bulunmayı arzularlar. Zaten aranızda da bulunsalardı savaşa çok az katılırlardı.

İçinizden Allah’ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Rasûlullah’da güzel bir örneklik vardır. Müminler düşman kuvvetlerini karşılarında görünce, “Bu, Allah’ın ve resulünün bize vaad ettiği durumdur, Allah ve resulü hep doğru söyler” dediler; bu onların ancak imanlarını ve teslimiyet duygularını arttırdı. Müminlerden bir kısmı Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaadlerini) asla değiştirmediler. (Böyle oldu ki) Allah, sözünde duranları sadakatleri sebebiyle ödüllendirsin, münafıkları da dilerse cezalandırsın, dilerse bağışlasın! Allah çok bağışlayıcı, ziyadesiyle esirgeyicidir.”^[77]

Bela o kadar büyüdü, korku o denli arttı ki, düşmanlar hem üstlerinden, hem altlarından geliyordu. Müminler bile birçok zanlara kapılmaya başladılar. Münafıklar arasında ise nifak ortaya çıkmaya başladı. Hatta Muattib b. Kuşeyr: “Muhammed bize Kistrâ ve Kayser’in saraylarından yiyeyeğimizi

[77] Ahzab, 33/9-24.

vad ediyor, oysa bizden biri kendi canı korkusundan tuvalete dahi gidemiyor?!” demişti.^[78]

Hendek ve muhasara süresince Hz. Peygamber’in yanında olan eşlerinden Ümmü Seleme hendek muhasarası hakkında şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber ile Müreysi’, Hayber, Hudeybiye, Mekke’nin fethi ve Huneyn gibi birçok savaşa katıldım. Bunlardan hiçbiri, Rasulullah için Hendek kadar yorucu ve bizler için bu kadar korkutucu değildi. Müslümanlar bir ağacın dağınık dalları gibiydi. (Medine’deki utumlara sığınmış olan) Hanımlar ve çocuklar konusunda Kurayza’dan gelebilecek saldırılardan emin değildik. Medine, sabahlara kadar korunuyor, korkudan sabahlara kadar Müslümanların tekbir sesleri işitiliyordu.”^[79] Hz. Ebû Bekir de bu konuda şöyle diyordu: “Biz, Medine’deki hanımlara ve çocuklara zarar verecekler diye Kurayzaoğulları’ndan, Kureyş’ten ve Gatafan’dan korktuğumuzdan daha çok korkmuştuk. Ben Sel’ Dağı’ndan Medine’deki evlere bakar, onların sakin olduğunu gördüğümde Yüce Allah’a hamd ederdim.”^[80] Hemen hemen aynı ifadeleri kullanan Cabir b. Abdullah da “Nihayet Allah bizden bu sıkıntıyı giderdi” demektedir.^[81] Nitekim muhasara gün ve gecelerinde Kurayza Yahudileri, fırsat buldukça Müslüman gruplara saldırıyorlar ve karşılıklı ok atma sonucu yaralanmalar olmaktaydı.^[82] Kurayza’nın daha önce Müslümanlarla yaptıkları antlaşmayı bozdukları haberi Müslümanlara ulaşınca korku iyice artmış ve tehlike daha da büyümüştü.^[83]

Yine bu süreçte düşman süvarilerinin sürekli hendeği geçebilmek için fırsat kollamaları sebebiyle Hz. Peygamber ve ashabı, bir veya birkaç vakit namazını zamanında kılmaya fırsat bulamamışlardı. Abdullah b. Mes’ud’un anlattığına göre Hendek günü müşrikler Rasulullah’ın (sav) tam dört vakit namaz kılmalarına mani olmuşlardı. Artık gece olunca Hz. Peygamber Bilal’e emretmiş, o da önce ezan okuyup sonra da kamet etmişti ve Hz. Peygamber öğle namazını kılmıştı. Sonra tekrar sırasıyla İkinci, Akşam ve Yatsı namazlarından her biri için ayrı ayrı kamet etmiş ve namazlarını kaza etmişti.^[84]

[78] İbn Sa’d, *Tabakât*, II. 67; Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 459-460; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, II. 222. İbn Hişâm, Muattab’ın, Bedir Ehlinden olduğu, münafıklardan olmadığı bilgisini de nakletmiştir.

[79] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 467-468.

[80] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 460.

[81] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 468.

[82] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 451, 462.

[83] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 458.

[84] İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII, 378-379; Tirmizî, *Salât* 18, no: 179; Nesâî, *Sunen*, Ezân 22, no: 663.

Muhasara boyunca her an bir saldırı olabilir endişesiyle sürekli teyakkuzda olduklarını belirten Muhammed b. Mesleme: “Hendekte Allah sıkıntıyı def edinceye kadar gecelerimiz gündüze dönmüştü.”^[85] derken, sabahlara kadar uyumadıklarını ifade ediyordu.

Bu arada Vâkıdî'nin verdiği çok ilginç bir bilgiye göre, iki Müslüman grup gece devriye gezerken birbirleriyle karşılaşmışlar ve iki taraf da diğerini düşman sanarak çatışmaya başlamışlardı. O kadar ki, yaralanmalar olduğu gibi bir kişi de bu çatışmada ölmüştü. Neden sonra parolaları olan “*Hâmîm, lâ yunsarûn!*” diye bağırılmaya başlayınca iki taraf da yaptıkları yanlış fark etmişlerdi. Durumu gelip Hz. Peygamber'e bildirdiklerinde o: “Yaralıların, Allah yorunda yaralanmış, sizden ölen ise şehit olmuştur” buyurmuştur. Bu acı tecrübeden sonra artık Müslümanlar benzer bir hataya düşmemek için parola kullanma konusunda daha dikkatli davranmaya başlamışlardır.^[86]

Sayca düşman ordusunun çok üstün olması sebebiyle Hz. Peygamber, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit gibi 15 yaşlarındaki bazı gençlerin de bu savaşa katılmalarına izin vermiş, onlar da gerek hendek kazımı esnasında toprak taşıma, gerekse nöbet tutma vb. bazı aktif görevlerde bulunmuşlardır.^[87] Ayrıca Hz. Aişe, Ümmü Seleme ve Zeyneb bint Cahş^[88] gibi Hz. Peygamber'in bazı eşlerinin yanısıra az da olsa Zübeyr b. el-Avvâm'ın annesi Safiyye^[89] gibi başka hanımların da bu zorlu muhasaraya katıldıklarını söyleyebiliriz.

Burada düşman ordusunun durumuna da bir göz atmamız yerinde olacaktır. Allah Rasûlü'nün Yahudi Nadîroğulları'nı Medine'den Hayber'e sürmesinin ardından farklı kabilelerden on Yahudi Mekke'ye gelmiş ve Kureyş ile Hz. Muhammed'e karşı iş birliği teklifinde bulunmuşlardı. Suriye'ye giden ticaret kervanlarının, gittikçe güçlenen Müslümanların tehditi altında olduğunu bilen Ebû Süfyan liderliğindeki Kureyş, Yahudilerden gelen bu teklifi derhal kabul etti. Gatafânlılar, Süleymoğulları, Esedoğulları, Fezâreliler, Eşca'lılar ve Mürreoğulları gibi Arap kabileleri de Müslümanlara karşı Mekkeli müşriklerle birlik oldular. Kısa sürede Ebû Süfyan'ın komutasında on bin kişiyi aşkın bir ordu oluşturuldu. Allah Rasûlü ve Müslümanlara karşı kurulan bu ittifak, Kur'an'da “*Ahzâb*” (gruplar, müttefikler) diye nitelendirilmiş, sureye de adını vermiştir.

Üç bin kişilik Müslüman ordusuna karşı, bin atlısı ve pek çok devesi olan on bin kişilik güçlü düşman ordusu, son derece ümit ve coşku ile Medine'ye

[85] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 468.

[86] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 474.

[87] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 448; Buhârî, *Meğâzî*, 30, no: 4097.

[88] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 454.

[89] Bkz: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 379.

ulaştı. Hiç ummadıkları hatta bilmedikleri bir hendek ile karşılaştıklarında ilk şoku yaşadılar. Daha sonra hendeğin zayıf yerlerinden geçebilmek için sürekli fırsat aradılar. Bir defasında Nevfel b. Abdullah, Amr b. Abd, Hübeyre b. Ebî Vehb, İkrime b. Ebî Cehl ve Dırâr b. el-Hattâb karşıya geçmeyi başardılar. Cesaretiyle şöhret olan Amr b. Abd'ın meydan okuması üzerine karşısına Hz. Ali çıktı ve onu öldürdü. Bunun üzerine düşmanlar kaçışmış, kaçarken Nevfel b. Abdullah da hendekte atından düşünce taşlanarak oracıkta öldürüldü.^[90]

Amr b. el-As ve Halid b. Velid komutasındaki yüzer kişilik süvari birlikleri, gece-gündüz Müslümanların bir zayıf noktasını, bir gaflet anını yoklamaktaydılar. Müşrikler bu tür süvari hücumlarını nöbetleşe yapıyorlardı. Bir gün Ebû Süfyân ve adamları, bir gün Hübeyre b. Ebî Vehb, bir gün İkrime b. Ebî Cehl, bir başka gün de Dırâr b. el-Hattâb saldırmakta, bazen de hep birlikte hücum etmekteydiler. Kısa süreli karşılıklı ok, taş vb. atışmalar neticesinde iki taraftan da yaralanmalar olmuşsa da Müslümanların çok dikkatli ve müteyakkız olmaları sayesinde her seferinde bu hücumlar başarıyla püskürtülmekteydi. Düşmanların sık sık saldırıları sebebiyle Allah Rasulü ve Müslümanlar o günlerde bazı namazları kılamamışlardı. Bu sırada Müşrikler, Müslümanları iki taraftan sıkıştırabilmek için gizlice görüşmeler yaparak Yahudi Kurayzaoğulları'nı da bir ara yanlarına almayı başardılar. Kurayza Yahudileri de Medine'deki kalelere, oradaki hanımlara ve çocuklara küçük çaplı saldırılar düzenliyorlardı. Hz. Peygamber onlara karşı da beş yüz kişilik bir birliği görevlendirmişti.

O günlerde Hz. Peygamber'in çeşitli stratejik girişimleri, Kureyş ile Kurayzaoğulları arasının açılması, iki taraf arasında güven bunalımının yaşanması gibi ciddi sonuçlar doğurdu. Zamanın ilerlemesi düşman ordusunun aleyhine işlemeye başlamıştı. Hem askerin hem de -hasadın kaldırılmış olduğu bir döneme rastlaması sebebiyle- atların ve develerin yiyecek sıkıntısı baş göstermeye başlamıştı. Tam o sıralar Yüce Allah'ın şiddetli bir kasırğa göndermesi ve dayanılmaz bir soğuşun ortaya çıkması, düşmanın moralini bozdu, şevkini kırdı hatta korkmalarına yol açtı. Kasırğanın çadırları uçurması, hayvanları bile telef edecek raddeye gelmesi üzerine Ebû Süfyân Mekke'ye dönme kararı aldı. Onun devesinin ayaklarındaki bağı çözmeden devesini kaldırması, nasıl bir korku ve telaş içerisinde, adeta canını kurtarırcasına hareket ettiğini göstermektedir.^[91]

[90] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 470-471.

[91] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 490.

“Esasen müşrikler kısa sürecek bir savaş için hazırlanmışlardı ve işin uzaması hem savaşçıların hem de binek hayvanlarının yiyecek kaynaklarının tükenmesine sebep oluyordu. Bu arada Hayber Yahudilerinin gönderdiği yirmi deve yükü yiyecek maddesi ve hayvan yemi müslümanların eline geçti. Ayrıca hava da iyice soğumuştü; Medine'nin şiddetli soğuşu Mekkeliler'i güç durumda bırakıyordu. Şiddetli bir rüzgâr onların mukavemetini iyice kırmış ve müşrikler paniğe kapılmıştı. O sıralarda Şevval ayının sonuna gelinmişti; haram aylardan Zilkade girmek üzereydi ve hac mevsimi başlayacaktı. Kureyş ordusu kumandanı Ebû Süfyân, bu şartlar altında sonuç alınamayacağını anlayıp Mekke'ye dönmek üzere kuşatmayı kaldırdı; parayla tutulmuş askerler de çekilip gitmekten başka çare bulamadılar.”^[92]

Netice itibariyle sayıca ve donanım olarak Müslümanlardan çok üstün olan düşman ordusu, umduğunu bulamadan, herhangi bir kazanım elde edemeden eli boş, morali bozuk, perişan olmuş bir hâlet-i ruhiye içerisinde muhasarayı bırakarak çekilip dönmek zorunda kaldı. Sonuçta, Müslümanlardaki iman, sabr, azm ve birlik ruhu ve şuuru, düşmanlarını bir kez daha hayal kırıklığına uğrattı. O kadar ki artık İslam düşmanları, Müslümanlara karşı yeni bir sefer düzenleme moral ve motivasyonunu da teşebbüs imkânını da tamamen kaybetmişlerdi.

B. Hendekteki Rivayetler

Hiz. Peygamber'den nakledilen hadis ve sünnetlerin nerede ve ne zaman vârid olduklarının tespiti hem hadislerin sübütunun belirlenmesinde, hem bağlamının ortaya konulmasında, hem de bunlar sayesinde hadis ve sünnetin daha doğru bir şekilde anlaşılmasında oldukça önem taşımaktadır. Hadis kaynaklarımızda yer alan rivayetlerin birçoğunda Hiz. Peygamber'in hadisleri tırnak içerisinde nakledilmekte, dolayısıyla hadislerin bağlamı, zamanı, mekânı göz ardı edilebilmektedir. Aynı durum Hiz. Peygamberin fiilleri için de geçerlidir. İşte bu kısımda, temel hadis kaynaklarımızdan hareketle özelde hendek kazımı, genelde ise Hendek Savaşı süresince Hiz. Peygamber'den nakledilen rivayetler kronolojik bir şekilde tespit edilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar Hendek Savaşı'nın senesi hakkında dahi ihtilaf varsa da hendek kazımı ile muhasara süresi hakkında yukarıda verilen tartışmalardan sonra, en kuvvetli olduğu düşünülen zaman dilimi esas alınarak burada tahmini bir sıralama denemesi yapılacaktır. Bu durum ise bizi, önce siyer ve meğazi kitaplarının tertibinden, sonra rivayetlerdeki bazı ipuçlarından, biraz da olayların seyirindeki gelişmelerden hareket ederek

[92] Hamidullah, “Hendek Gazvesi”, *DA*, XVII. 194-195.

tahmine dayalı bir sıralama yapmaya sevk etmektedir. Bunu yaparken, aynı konudaki birkaç rivayeti birleştirerek bir metin oluşturmak yerine hem hadis kaynaklarının üslubunu yansıtmak, hem de rivayetler arasındaki farkları göstermek amacıyla bazı rivayetler değişik tarikleriyle tekraren verilecektir.

Esasen yapmaya çalıştığımız şey, Hendek Savaşı ile ilgili on dört asır önceden günümüze ulaşabilen dağınık vaziyetteki tarihsel malzemeyi bir araya getirerek anılan sahneleri resmetmektir. Bu adeta mozaikten yapıma çok kadim bir resmin dağılmış parçalarını toparlayarak resmin bütününi yeniden oluşturmaya benzemektedir. Konu bir siyer sahnesi olunca durum biraz daha farklılık arz etmektedir. Bu noktada şu soruları sormamız gerekmektedir:

Her şeyden önce bu süre içerisinde Hz. Peygamber neler söyledi? Neler yaptı? Üç-dört haftalık bir zaman diliminde ortaya çıkan bu hadis ve sünnetlerin ne kadarı sahabe tarafından tespit edildi? Ne kadarı nakledildi? Nakledilen bu rivayetlerin ne kadarı hadis kaynaklarına ne kadarı tarih kaynaklarına girebildi? Ne kadarı bir şekilde elendi? Ya da tedvin veya tasnif edildiği hâlde günümüze kadar gelmeyi başaramadı?

Aslında üç-dört haftalık bir zaman diliminde Allah Rasulü'nün büyük bir ihtimalle çok daha fazla şey konuşmuş, birçok davranış sergilemiş, sünnetler ortaya koymuş olması kaçınılmazdır. Aşağıda nakledeceğimiz hadis sayısına bakılacak olursa, Hz. Peygamber'den sadır olan çok az hadis ve sünnetin nakledildiği gibi bir sonuca varmak durumundayız. Kaldı ki, nakledilen bu rivayetlerin bir kısmının sıhhat ve sübütunda, Hz. Peygamber'e nispet ve aidiyetinde belli endişeler de söz konusudur.

Bu vesile ile belirtmekte yarar mülâhaza ettiğimiz bir husus da şudur: Yöntemleri gereği hadis kaynaklarının siyere dair herhangi bir olayı naklederken, titiz bir kronoloji takip ettikleri, ele aldığı bir sahnenin tarihi arkaplanı, başlangıcı, gelişimi ve nasıl sonuçlandığı gibi hususları dikkate alarak bütüncül bir metin inşasına giriştikleri söylenemez. Muhaddislerin yaptığı iş, o konuya dair kendilerine ulaşan rivayetlerden, kendi şartlarına uygun olan isnad ve metinleri seçmek ve belli başlıklar altında sıralamaktan ibarettir. Dolayısıyla hadis kaynaklarındaki bu dağınık tarihsel malzemeden hareketle, bir gazvenin başından sonuna kadar titiz sıralanmış olaylar örgüsü ve mantıksal bütünlük elde etmek mümkün değildir.

İşte bütün bu sebeplerle aşağıda belli bir sıraya koyarak derlediğimiz Hz. Peygamber'e nispet edilen merfu rivayetler, hadis kaynaklarımızın bir taraftan siyer ilmine ne denli katkı sunabildiğini, diğer taraftan da siyer kaynakları olmadan hadis rivayetleriyle Hz. Peygamber'in sirketini ne ölçüde yansıtabileceğini bir nebze gösterebilecektir.

İmam Buhârî, konuyu Kitâbu'l-Meğâzî'de "Hendek/Ahzâb Savaşı Bâbı" başlığıyla ele almış ve burada toplam yirmi rivayete yer vermiştir. Bazıları tekrar veya aynı içerikte olan bu rivayetlerin içeriklerini ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

- Abdullah b. Ömer'in on beş yaşında Hendek Savaşı'na kabul edilmesi (no: 4097, 4107)
- Hz. Peygamber'in hendek kazanları teşvik için söylediği recezler (no: 4098-4100, 4104, 4106)
- Cabir b. Abdullah'ın verdiği kuzu ziyafeti (no: 4101-4102)
- Ahzab 33/10. ayetten kast edilenin hendek günü olduğu (no: 4103)
- Hz. Peygamber'e, sabâ rüzgarıyla yardım edildiği (no: 4105)
- Abdullah b. Ömer ile Muaviye arasında geçip, konuyla doğrudan ilgili olmayan bir diyalog (no: 4108)
- "Bundan böyle biz onlara savaş açacağız, onlar bize değil" hadisi (no: 4109-4110)
- Hz. Peygamber'in namazlarına engel olan müşrikler için yaptığı beddua (no: 4111)
- Hz. Peygamber'in ve ashabının kılamadıkları namazları kaza etmeleri (no: 4112)
- Hz. Peygamber'in, Kurayzoğulları'ndan haber getiren Zübeyr'e "Her peygamberin bir havârisi vardır, benim havârim Zübeyr b. Avvâm'dır" demesi (no: 4113)
- Hz. Peygamber'in, Allah'ın tek başına tüm düşmanlara galip geldiğini ifade etmesi ve duası (no: 4114, 4115)
- Hz. Peygamber'in gazveden veya hac ya da umreden döndüğünde yaptığı duası (no: 4116)

Görüldüğü üzere mükerrer olanlar çıkarıldığında elde kalan bu yirmi rivayet, Hendek Savaşı'nın bütünü hakkında bizlere çok az bilgi sunmaktadır. Şüphesiz İmam Buhârî'nin bu savaş ile ilgili *Sahîh*'ine aldığı bütün malumat bunlardan ibaret değildir. Dahası elindeki ya da hafızasındaki onlarca, yüzlerce rivayetten ancak bu kadarını *Sahîh*'ine kabul edebilmiştir. Oysa İbn Hişâm, Vâkîdî ve İbn Sa'd, bu konuda kendilerine ulaşan birçok rivayeti değerlendirerek çok daha fazla malumat vermişlerdir. Nitekim onların naklettikleri birçok rivayet, makalenin sonunda ek olarak sunulacaktır.

1. Hendek Kazım Süreci

Hendeğin kazılmasına dair hadis kaynaklarında sınırlı bilgiler içeren çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bu hususta önce hendek kazımının yapıldığı ilk günlerde çalışma esnasında Hz. Peygamber'in canhıraş bir biçimde hendek

kazmakla meşgul olan Ensar ve Muhacirlerin yanlarına varıp onları bu işe teşvik ederek iltifatkâr ifadeler kullandığına dair şu rivayetleri görmekteyiz:

Buhârî'nin "Hendek Kazımı" başlığı altında rivayet ettiği Enes b. Mâlik'in bu anlatımına göre Allah Rasulü, bir gün kazılan hendeğe vardı. Baktı ki, Muhacirler ve Ensar, oldukça soğuk bir sabahta hendek kazıyorlardı. O zamanlar onlar için çalışan (yeterli sayıda) köleleri de yoktu. Onlardaki yorgunluğu ve açlığı görünce o şöyle dedi:

*Allahım, gerçek yaşam yeridir âhret,
Sen Ensar ve Muhacirler'e mağfiret et!*

Onlar da ona şöyle cevap verdiler:

*Biz Muhammed'e biat edenleriz,
Biz, hayatta kaldıkça cihad ederiz!^[93]*

Enes b. Mâlik'ten gelen başka bir rivayette ilk söyleyenler sahabe, onlara cevaben iltifatta bulunan ise Hz. Peygamber olmak üzere takdim ve tehirle nakledilmiştir.^[94] Burada Hz. Peygamber'e atfedilen "recez", onun dilinden dökülen nadir manzum söz örneklerindedir.

Buhârî, bu hususta bir başka sahneyi Berâ b. Âzib'den şöyle nakletmektedir: "Hendek günü Hz. Peygamber'i toprak taşırken gördüm, oldukça kılılı olan göğsü toz-toprak olmuştu. Bir yandan da Abdullah b. Revâha'nın şu beyitlerini yüksek sesle söylüyordu:

*"Allahım, Sen olmasaydın, doğruyu bulamazdık,
Zekâtı da veremezdik, namazı da kılamazdık,
Şu hâlde üzerimize indiriver sekînet,
Sabitle ayaklarımızı, karşılaşırsak şayet,
İşte şu düşmanlar yaptı bize azgınlık,
Onlar fitne dilediklerinde, biz kaçındık!*

Hz. Peygamber de yüksek sesle "Kaçındık! Kaçındık!" diye tekrarlıyordu.^[95]

Hendek kazımı hakkında gelen anlatımlardan biri de hendek kazan sahabenin üçüncü gün karşılaştıkları bir kayayı parçalayamayıp Hz. Peygamber'e başvurmaları, onun bu kayayı parçalaması ve bunun üzerinden geleceğe dair verdiği bazı müjdelere ilgili şu rivayetlerdir:

Cabir b. Abdullah'ın anlattığına göre Hz. Peygamber ve ashâbı hendek kazarken üç gün boyunca hiçbir şey yememişlerdi. Bu esnada sahabe: "Ey Allah'ın Rasulü, şurada hendekte dağdan uzanmış bir kaya var (ve biz onu kıramadık)?" dediler. Hz. Peygamber: "Üzerine su dökün!" buyurdu. Ashâb,

[93] Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4099; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377.

[94] Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4100;

[95] Buhârî, Meğâzî, 30; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377.

kayanın üzerine su döktü. Ardından Hz. Peygamber geldi, kazma veya balyozu alıp “Bismillah!” diyerek üç defa vurunca kaya parçalandı. Cabir dedi ki: “Bir an gözüme takıldı ve Allah Rasulü’nün karnına bir taş bağladığını gördüm.”^[96]

Aynı sahneyi Berâ b. Âzib ise şöyle anlatmaktadır: “Rasulullah (sav) bize hendek kazmamızı emredince dağın bir bölümünde karşımıza çok sert ve büyük bir kaya çıktı. Kazmalar kayaya girmiyordu. Durumu Rasulullah’a bildirdik. Bunun üzerine o geldi. Kayayı görünce kazmayı aldı, elbisesini toplayarak “Bismillah” dedikten sonra kayaya ilk vuruşunda üçte biri parçalandı. “Allahu ekber! Bana Şam bölgesinin anahtarları verildi. Vallahi şu an o bölgenin kızıl saraylarını görüyorum!” dedi. Sonra kayaya ikinci darbeyi indirdince, üçte biri daha parçalandı. Bu defa: “Allahu ekber! Bana İran bölgesinin anahtarları verildi. Vallahi şu an Medâin’in Ak Saray’ını görüyorum!” dedi. Sonra “Bismillah” diyerek üçüncü darbeyi indirince kayanın geriye kalan kısmı da parçalandı. Bu defa: “Allahu ekber! Bana Yemen’in anahtarları verildi. Vallahi şu an San’â’nın kapılarını görüyorum!” dedi.^[97]

Hendekte çıkan kayanın parçalanması ile ilgili Nesâi her iki Sünen’inde “Azad edilenlerden bir adamın, sahabeden bir adamdan” şeklinde meçhul isnadı sebebiyle zayıf olan uzun bir rivayet daha nakletmektedir. Her vuruşunda “Doğruluk ve adalet yönüyle Rabbinin sözü tamamlanmıştır. O’nun sözünü değiştirecek hiçbir şey yoktur. O, işiten ve bilendir.”^[98] âyetini okuduğu bu rivayette her vuruşta bir kıvılcımın çıktığı ve Selman-i Fârisî’nin bunu gördüğü, bu esnada sırasıyla Hz. Peygamber’e Kisrâ ve çevresinin, Kayser ve çevresinin, Habeşe ve çevresinin sunulduğu anlatılmaktadır. Rivayetin sonunda ise ilginç bir şekilde “Sizi bıraktıkları sürece siz de Habeşe’yi bırakın! Sizi terkettikleri sürece siz de Türkleri terk edin!” ifadeleri yer almaktadır.^[99]

Sehl b. Sa’d ise benzer bir ânı şöyle anlatmaktadır:

“Hendekte Hz. Peygamber ile beraberdim. Büyük bir kazmayı aldı ve hendeği kazmaya başladı. Derken bir kaya ile karşılaştı ve güldü. Ona: “Niçin gülüyorsun Yâ Rasulallah?” denildi. Bunun üzerine o, şöyle cevap verdi: “Doğudan bağlanarak getirilip, cennete sevk edilen (esir) insanlara güldüm.”^[100]

[96] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377. Taş bağlama ile ilgili bkz: Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXII, 128. Büyük dil alimi Halil b. Ahmed’in belirttiğine göre bu rivayette geçen “karna taş bağlama” ifadesi, Hüzeyl Kabilesi’nin dilinde aşırı açıklıktan bir kinayedir. Bkz: Kitâbu’l-Ayn, s. 309. Tah. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerâî, Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, Beyrut-ty.

[97] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 378; Nesâi, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, VIII, 134. Tah. Hasan Abdulmun’im Şelebî, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut-2001.

[98] En’âm 6/115.

[99] Nesâi, Cihâd 42, no: 3178; *es-Sunenu’l-Kubrâ*, IV, 304.

[100] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXVII, 506; Vâkîdî, *Meğâzî*, II. 449.

Allah Rasulü, hendeğin planını çizdikten sonra her on kişiye kırk ziralık yer verdi. Selman güçlü bir insan olduğu için^[101] Muhacirler ile Ensar kendi aralarında “Selman bizdendir!” diyerek tartıştılar. Bunun üzerine Allah Rasulü: “Selman, bizdendir, ailemizdendir.” buyurdu.^[102]

Hendek ile ilgili rivayetlerin bir kısmında ise Hz. Peygamber’in üç gün bir lokma bile yemediğinin altı çizilmektedir. Zeyd b. Ali, Hz. Ali’den şöyle nakletmektedir: “Hz. Peygamber ile birlikte hendek kazmaktaydık. O esnada Fatıma Hz. Peygamber’e bir parça ekme getirdi. Hz. Peygamber “Bu ekme parçası nedir?” diye sordu. Fatıma: “Hasan ve Hüseyin için yaptığım yuvarlak arpa ekmeğidir, bir parça da sana getirdim.” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ey Fatıma! Bu, üç gündür babanın ağzına giren ilk lokmadır” buyurdu.^[103]

Enes b. Mâlik, hendek kazımı esnasında Hz. Peygamber ile sahabe arasında karşılıklı recezlerin söylendiği bir rivayetinin peşinden o günlerdeki açlık durumunu tasvir ederek diyor ki: “Bir avuç arpa getiriliyor ve tadı bozulmuş bir hayvan yağı ile pişiriliyordu. Bu kötü kokan ve boğaza dizilen aş, aç insanların önüne konuluyordu.”^[104]

Hendek kazımı ile ilgili en ilginç rivayet ise Cabir b. Abdullah’ın Hz. Peygamber’in çok aç olduğunu gördükten sonra ona kuzu eti ikram etmesine dair rivayetidir. Cabir b. Abdullah’ın yukarıda aktarılan kaya parçalama anlatımı ile birlikte naklettiği bu rivayetinde “Üç gün hiçbir şey tatmadık” dediğinden, olayın üçüncü gün yaşandığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in karnına taş bağladığını gördüğünü, Hz. Peygamber’den evine gitmek için izin istediğini belirttikten sonra Cabir hikayenin devamını şöyle anlatıyor:

“Eşime dedim ki: “Hz. Peygamber’de dayanılmaz bir hal gördüm! Yanında ona ikram edilebilecek birşey var mı? Eşim: “Evde biraz arpa ve bir kuzu var” dedi. Hemen kuzuyu kesti, arpayı öğüttü, eti de tencereye koydu. Hamur oluncaya ve et pişinceye dek ben Hz. Peygamber’in yanına geldim ve: “Ey Allah’ın Rasulü, azıcık yemek hazırladık, sen ve bir-iki kişi yemeğe buyurun” dedim. O bana: “Yemek ne kadar?” diye sordu ben de haber verdim. O: “Çokmuş ve güzelmiş” dedikten sonra “Eşine söyle: “Ben gelinceye kadar ocaktan tencereyi, tandırdan da ekmeği almasın!” dedi. Ardından

[101] Nitekim Vâkidî, onun on kişinin yaptığı işi tek başına yaptığını hatta başkasına da yardım ettiğini ve nihayet bayıldığını kaydetmektedir. *Meğâzî*, II. 447.

[102] Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, VI. 212. No: 6040; Hâkim, *Müstedrek*, III. 598. Rivayet, cerh edilen Kesîr b. Abdullah tarafından gelmesi sebebiyle zayıftır.

[103] Zeyd b. Ali, b. Huseyn b. Ali, *Musnedu’l-İmâm Zeyd*, I. 386, derleyen: Abdulaziz ibn İshâk el-Bağdâdî, Beyrut 1983, 2. baskı, Dâru’l-Kutub el-İlmiyye.

[104] Buhârî, *Meğâzî* 30, no: 4100.

da: “Kalkın!” dedi. Bunu duyan Muhacirler ve Ensar kalktılar. Cabir eşinin yanına varınca: “Yazıklar olsun sana! Hz. Peygamber, yanında Muhacirleri, Ensarı ve beraberindekileri de mi getirdi?! dedikten sonra: “Sana sordu mu?” dedi. Cabir: “Evet” dedi. Hz. Peygamber: “İzdiham yapmadan buyurun” dedi. Hz. Peygamber bir parça ekmeğe alıyor, üzerine biraz et koyuyor, sonra da tencere ve tandırın üzerini örtüyordu. Tekrar aynı ikramı diğer arkadaşlarına yapıyor ve ekmeğe veriyordu. Nihayet hepsi doydular ve geriye epey yemek kaldı. Sonra da eşime: “Bunu da sen ye ve başkalarına da hediye et! Çünkü insanlar aç durumdadır!” buyurdu.^[105]

Yine Cabir b. Abdullah’tan nakledilen başka bir rivayette bazı farklı detaylar verilmektedir:

“Hendekte Rasulullah (sav) ile birlikte çalıştık. Benim, besili bir kuzum vardı. Rasulullah (sav) için (onu kesip) bir yemek yapsak diye düşündüm. Hanımına söyledim, o da arpadan ekmeğe yaptı, ben de kuzuyu kesip pişirdim. Akşam olunca –orada gündüzleri çalışıyor, akşamları ise evlerimize dönüyorduk- Rasulullah evine dönmek istediğinde: “Ey Allah’ın Rasulü! Senin için bir kuzu kızarttık, yanına da arpa ekmeği yaptık, benimle beraber evime buyurmanı istiyorum” dedim. Aslında sadece Rasulullah’ın gelmesini istiyordum. Bu teklifim üzerine “evet” dedi ve birisine şöyle seslenmesini emretti: “Rasulullah ile birlikte Cabir’in evine buyurun!” Ben (şaşkınlıkla): “Biz Allah’tan geldik, yine Allah’a döneceğiz!?” dedim. Rasulullah ve beraberindekiler eve geldiler. Hz. Peygamber oturdu ve ona yemek takdim ettik. Bereketi için dua etti, besmele çekti ve yedi. Sonra insanlar peş peşe yemeğe başladılar, yiyen kalkıyor, onların yerine başkaları giriyordu. Böylece tüm insanlar hendekten çıkıp gelmişti.^[106]

Diğer bir rivayette ise “hendek kazıldığında” denilmekte, Cabir’in Hz. Peygamber’e sessizce kendisiyle beraber birkaç kişiyi davet ettiği, Hz. Peygamber’in ise “Ey hendek ahalisi! Cabir yemek yapmış, haydin buyurun!” diye herkesi davet ettiği anlatılmaktadır. Devamında gelen sahabe sayısının bin kişi olduğu, hepsinin yediği, ayrılıp gittiklerinde tencerenin evvelki gibi kaynamaya devam ettiği, hamurun da aynı şekilde önceki halde olduğu aktarılmaktadır.^[107]

Cabir b. Abdullah’tan nakledilen benzer bir rivayette ise Rasulullah’ın ashabının hepsini getirdiği, “Sofraya yedi veya sekiz kişi otursun!” dediği,

[105] Buhârî, Meğâzî, 30; no: 4101.

[106] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXIII, 276.

[107] Buhârî, Meğâzî, 30; no: 4102; Muslim, Eşribe 142, no: 5315. Enes b. Mâlik’in anlattığı buna benzer başka bir davette de Hz. Peygamber’in mescitten davete götürdüğü sahabe onar onar girip yemişler ve doymuşlardır. Enes’in söylediğine göre oradaki sahabe sayısı yetmiş veya seksen kişi idi. Bkz: Muslim, Eşribe 142, no: 5316, 5317, 5319.

oradaki tüm Müslümanların doyduğu, yemeğin aynen kaldığı, o gün oradaki Müslümanların sayısının sekiz yüz veya üç yüz kişi oldukları bilgisi aktarılmaktadır.^[108]

Cabir'in kuzu davetiyle ilgili Vâkıdî'nin naklettiği rivayette Hz. Peygamber: "Buyurun, Cabir sizleri davet ediyor" demiş, onlar da onunla beraber gelmişler ve onar onar yemişler. Herkes doymuş ama kuzudan da ekmekten de bir şey eksilmemişti. O gün, Hz. Peygamber dahil herkes çalışmıştı. Ensar ile Hz. Peygamber arasındaki recezler de o gün söylenmişti.^[109] Bu rivayette yemeğe katılanlarla ilgili herhangi bir sayı verilmemekte ve sanki davete Hz. Peygamber'in o anda etrafında bulunan bir kalabalığın iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

Buhari'nin yine Cabir b. Abdullah'tan naklettiği şu rivayet ise oldukça muhtasardır:

"Ya Rasulallah, bir kuzu kestik ve arpa ekmeği yaptık. Bir grupla birlikte buyurun" diye eve davet ettim. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Ey hendek ahalisi! Cabir bir ziyafet hazırlamış, haydi buyurun!" dedi.^[110]

Hendek rivayetlerinden birisi de Ammar b. Yâsir hakkındadır. Ebû Said el-Hudrî'nin 'kendisinden daha hayırlı birinden' (?) diyerek naklettiğine göre Allah Rasulü, hendek kazmakta olan Ammar'ın başındaki toprağı silerken: "Vah Sümeyye'nin oğlu! Seni azgın bir topluluk öldürecek!" dedi.^[111] Ümmü Seleme'den nakledilen rivayette ise Hz. Peygamber: "Allahım, gerçek yaşama yeridir âhiret, Sen Ensar ve Muhacirler'e mağfiret et!" diyordu. O esnada Ammar geldi. Hz. Peygamber ona: "Sümeyye'nin oğlu! Seni azgın bir topluluk öldürecek!" dedi.^[112]

Hendek rivayetleri içerisinde belki de en ilginç olanı Ebû Saîd el-Hudrî'nin anlattığı ve hendeğin son günlerine ait olduğunu sandığımız şu olaydır: "Rasulullah (sav) ile birlikte hendek kazmaya gitmiştik. Yeni evlenmiş bir genç vardı ve her gün evine gitmek için izin isterdi. Bir gün öğleye doğru evine dönmek için Rasulullah'dan (sav) yine izin istedi. Rasulullah (sav) ona: "Yanına silahını al, ben senin adına Kurayza'dan korkuyorum!" dedi. Genç silahını aldı ve evine döndü. Hanımını iki (evin) kapısının arasında dikilmiş görünce

[108] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 314.

[109] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 452.

[110] Buhârî, *Cihad*, 188, no: 3070;

[111] Muslim, *Fiten* 70, no: 2915; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXVII, 297.

[112] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XLIV, 83, 279; Nesâî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, VII, 467. Konu ile ilgili bir makale için bkz: Demir Mahmut, *Tarihsel Bağlamından Koparılmış Bir Hadis: "Onu Azgın Bir Topluluk Öldürecek" Rivayeti Üzerine Bir İnceleme, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, (2007), sayı: 3, s. 143-164.

birden kıskançlığı tuttu ve mızrağını ona doğrulttu. Hanımı: “Mızrağını çek ve eve gir de beni neyin çıkardığını kendin gör!” dedi. Genç içeri girdi, bir de baktı ki yatakta uzanmış yatan kocaman bir yılan var. Hemen mızrağını doğrultup ona sapladı ama mızrağa dolanan yılan da o esnada genci soktu. O ikisinden yılan mı, genç mi hangisi daha önce öldü bilmiyorum. Rasulallah’a (sav) geldik ve bu durumu anlattık ve onu yaşatması için Allah’a dua etmesini istedik. O, önce “Kardeşiniz için istiğfar dileyin” dedikten sonra: “Medine’de müslüman olmuş cinler var. Onlardan birşeyler görürseniz, ona üç gün güzellikle gitmesini söyleyin. Hala gitmemişse, onu öldürün, zira o bir şeytandır!” buyurdu.^[113]

2. Hendek Kazım Sonrası

Hadis kaynaklarında hendeğin kazılmasından sonraki muhasara günlerine dair de çeşitli rivayetler gelmiştir. Bu rivayetleri de muhtevalarındaki bazı karinelere hareketle kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Urve b. Zübeyr, şöyle anlatmaktadır: “Hendek günü Rasulullah müşriklerin karşısında saf düzeni tuttu. Müslümanların daha önce benzeriyle hiç karşılaşmadıkları çok çetin bir gün idi. Rasulullah (sav), Ebû Bekir ile birlikte yan yana oturmaktaydılar. Bu, tam da hurmaların ilk tomurcuklanma vaktiydi.^[114] Hayatlarını daha çok hurma ile sürdürdükleri için onlar hurmanın tomurcuklandığını gördüklerinde çok sevinirlerdi. Ebû Bekir başını kaldırdığında hurmanın ilk kez tomurcuklandığını gördü ve sevinçle “Hurma tomurcuklanmış ya Rasulallah!” diyerek eliyle ona gösterdi. Bunun üzerine Rasulullah ona baktı, tebessüm etti ve şöyle dua etti: “Allahım, bize verdiğin bu güzel nimetleri, bizden çekip alma!”^[115]

Abdurrazzak’ın Said b. el-Müseyyib’den naklettiğine göre Hz. Peygamber hendek günü şöyle dua etmişti: “Allahım, Senden ahidini ve va’dini yerine getirmeni diliyorum. Allahım şayet istersen (ve bize yardım etmezsen) artık sana kulluk edilemez!” Hz. Peygamber, Ebû Süfyan ile işbirliği içinde olan Gatafan müşriklerinin reisi olan Uyeyne b. Hısn el-Fezârî’ye “Ensar’ın hurmalarının üçte birini sana verirsem, beraberindeki adamlarınla oradaki gruplardan ayrılıp Gatafan’a döner misin?” diye haber gönderdi. Uyeyne “Yarısını verirsen bunu yaparım” diye cevap gönderdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Evs’in efendisi Sa’d b. Muaz ile Hazrec’in efendisi Sa’d b. Ubâde’ye haber gönderdi ve bu konuda ne düşündüklerini sordu. Dediler ki:

[113] Muslim, Selam 139, no: 2236; Nesâî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, VIII, 141.

[114] Hurmanın geçirdiği farklı aşamaları için bkz: Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 95.

[115] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 376.

“Ey Allah’ın Rasulü, şayet böyle bir şey ile emrolunmuşsan, Allah’ın emrini uygula!” Allah Rasulü: “Şayet ben bir şey ile emrolunmuş olsaydım, bunu size zaten danışmazdım. Bu benim görüşüm ve size sunuyorum.” Dedi. Onlar: “Biz, ona ancak kılıç veririz!” dediler. Allah Rasulü de “Pekiye öyleyse!” buyurdu (ve yaptığı tekliften vaz geçti).^[116]

Urve’nin anlattığına göre Rasulullah’ın (sav) ashabı içerisinde laf taşımasıyla bilinen Mes’ud diye birisi vardı. Kurayza, hendek günü Ebû Süfyan’a: “Bize biraz adam gönder de onları surlarımıza yerleştirelim ve Muhammed’e karşı biz Medine’de savaşalım, sen de orada hendekte savaş!” diye bir haber gönderdi. İki tarafla savaşma durumu Hz. Peygamber’i sıkıntıya soktu. Mes’ud’a dedi ki: “Ey Mes’ud! Biz Kurayzaoğulları’na haber gönderdik: “Ebû Süfyan’a ‘bize adamlar gönder’ diye haber salmışsınız. Şayet gönderecek olurlarsa bu adamları öldürecekler!” Mes’ud bunu Hz. Peygamber’den duymaz doğru Ebû Süfyan’a gitti ve ona haber verdi. Bunun üzerine Ebû Süfyan: “Vallahi Muhammed doğru söylüyor, o asla yalan söylemedi” dedi ve onlara tek bir adam göndermedi.”^[117]

Hız. Peygamber’in o günlerde gerçekleştirdiği çok başarılı bir operasyon da Eşca’ Kabilesinden İslam’a giren Nuaym b. Mes’ûd’u düşman grupların arasını açmak üzere görevlendirmesidir. Nuaym, hem müşriklerle, hem de Kurayzaoğulları ile diyalogu iyi olan bir kimseydi. Nuaym, Müslüman olduğunu gizleyerek çok iyi bir taktik ile iki grubu birbirine düşürmeye muvaffak olmuştu.^[118]

Hendek günlerinde vuku bulan bir başka olay da bu gazvede önemli görevler üstlenmiş olan Evs Kabilesi’nin ileri gelenlerinden Sa’d b. Muaz’ın Kureyş’li müşriklerden Hibbân b. el-Arika’nın attığı bir okun kolundaki damara isabet ederek yaralanmasıdır. Hz. Peygamber çok kan kaybeden Sa’d’ın tedavisiyle bizzat ilgilenmiş ve onun için mescidin içinde bir çadır kurdurmuştu.^[119]

Amr b. Şurahbîl’in anlattığına göre hendek günlerinde Sa’d b. Muâz bir okla yaralanınca, kanı Rasulullah’ın (sav) üzerine doğru akmaya başlamıştı. Hz. Ebû Bekir geldi ve şöyle dedi: “Vah, beli kırılmış (iş bitmiş!). Bunu duyan Hz. Peygamber: “Sus ey Ebû Bekir!” dedi. Sonra Hz. Ömer geldi ve “Biz Allah’dan geldik ve yine O’na döneceğiz” dedi.^[120]

[116] Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 367. Bkz: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 378; İbn Sa’d, *Tabakât*, II, 73; Vakıdî, *Meğâzî*, II, 478; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, II, 223.

[117] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377; Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 367.

[118] Abdurrazzak, *Musannef*, V, 38.

[119] Mehmet Efendioğlu, “Sad b. Muaz”, *DİA*, XXXV, 374-375.

[120] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 376-377.

Hendek muhasarası bazı günler o kadar çetin geçmiştir ki, Allah Rasulü de, Müslümanlar da bazı vakit namazlarını kılmaya fırsat bulamamışlardır. Bu durum birçok rivayette dile getirilmiştir:

Hz. Ali'den nakledilen bir rivayete göre Allah Rasulü hendek günü şöyle buyurmuştur: “Bizim orta namazı yani ikindi namazını kılmamıza mani oldular! Allah onların evlerini, kabirlerini ve karınlarını ateşle doldursun!”^[121]

Hz. Ömer, Hendek günü güneş battıktan sonra Kureyş kafirlerine söverek Rasulullah'a geldi ve dedi ki: “Ya Rasulallah, ikindiye ancak kılabilirdim, nerdeyse güneş batıyordu?!” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Vallahi ben kılamadım bile!” diye cevap verdi. Sonra kalktı ve müsait bir yer vardık, abdest aldık. Allah Rasulü, güneş battıktan sonra önce İkinci sonra da Akşam namazını kıldı.^[122]

Abdullah b. Mes'ud'un anlattığına göre Hendek günü müşrikler Rasulullah'ın (sav) tam dört vakit namaz kılmalarına mani olmuşlardı. Artık gece olunca Hz. Peygamber Bilal'e emretti, o önce ezan okudu sonra da kamet etti ve Hz. Peygamber öğle namazını kıldı. Sonra tekrar sırasıyla İkinci, Akşam ve Yatsı namazlarından her biri için ayrı ayrı kamet etti ve namazlarını kıldı.^[123]

Ebû Saîd el-Hudrî, hendek savaşındaki yoğunluk sebebiyle bazı namazları kılamayışlarını ve sonrasında nasıl kaza ettiklerini şöyle anlatmaktadır: “Hendek günü müşriklerce Öğle, İkinci, Akşam ve Yatsı namazını kılmaktan engellenmiştik ki inen şu ayet ile Allah imdadımıza yetişti: “Allah, savaşta müminlere yeter! Allah, çok güçlüdür, Azizdir!”^[124] Bunun üzerine Allah Rasulü (sav) kalktı ve Bilal'e emretti, o kamet getirdi ve öğle namazını vaktinde kıldığı gibi kıldırdı. Sonra İkinci namazı için kamet getirdi ve onu da vaktinde kıldığı gibi kıldırdı. Sonra da Akşam namazı için kamet getirdi ve onu da vaktinde kıldığı gibi kıldırdı. Bu, “Şayet korkarsanız, namazı yaya veya binekli olarak kılın!”^[125] ayetinden önceydi.”^[126]

Kılınamayan namazların farklı rivayetlerde bir, iki veya dört vakit olarak anlatılması, büyük bir ihtimal ile farklı günlerde farklı durumların yaşanmış olmasıyla izah edilebilir. Buna göre bir gün sadece öğle namazını, diğer gün öğle ve ikindiye, bir başka gün de dört vakit namazı kaçırmış olabilirler.^[127]

[121] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 378; II. 244; Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4111.

[122] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 377; Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4112.

[123] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 378-379; Tirmizî, Salât 18, no: 179; Nesâî, Cihâd 42, no: 3178.

[124] Ahzab 33/25.

[125] Bakara 2/239.

[126] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 322; Nesâî, Ezân 21, no: 662.

[127] Bu yönde yorumlar için bkz: Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, V. 91. Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut.

Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in Hendek gecelerinden birinde şöyle dediği nakledilmektedir: "Ben düşman topluluğunun size gece baskını yapacağını öngörüyorum. Böyle bir durumla karşılaşırsanız aranızdaki parolanız: 'Hâmîm, lâ yunsarûn!' şeklindedir."^[128]

Hendek günü çarpışmada bir müşrik öldürüldü ve ölüsü Müslümanların elinde kaldı. Müşrikler: "Bize ölüyü verin, size on bin dirhem verelim?" diye teklifte bulundular. Bu teklif Hz. Peygamber'e iletilince: "Bizim ne onların ölüsüne, ne de diyetlerine ihtiyacımız var! Zira, ceset de pis, diyet te pistir!" buyurdu.^[129]

İbn Ebî Şeybe'nin İkrime'den naklettiğine göre Nevfel veya İbn Nevfel atıyla hendeğe düştü ve orada öldürüldü. Ebû Süfyan onun cesedine karşı diyet olarak yüz deve gönderdi. Hz. Peygamber bunu kabul etmedi ve şöyle dedi: "Onu alın! Çünkü diyeti de pistir, cesedi de pistir!"^[130] İbn Abbas'ın naklettiği rivayette ise para veya deve değil de mal teklif edildiği belirtilmektedir.^[131]

Hâris b. Ziyâd es-Sâidî el-Ensârî anlatmaktadır: O, Hendek günü Rasulullah'a (sav) geldi. O, insanlardan hicret etmeleri üzerine bey'at alıyordu. Hâris, "Ey Allah'ın Rasulü, şundan da beyat al" dedi. O, "Bu kim?" diye sordu. Hâris: "Amcam Havt b. Yezîd'in veya Yezîd b. Havt'ın oğlu" dedi. Allah Rasulü: "Sana bey'at vermem. Çünkü insanlar size hicret ediyorlar, siz onlara hicret etmiyorsunuz! Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah ile karşılaşınca kadar Ensar'ı seven, ancak Allah'ın sevgisi karşılaşır. Allah ile karşılaşınca kadar Ensar'a buğz eden de ancak Allah'ın buğzuyla karşılaşır."^[132]

Hendek günü, müşriklerden bir adam kalktı ve "Benim karşıma kim çıkacak?" dedi. Allah Rasulü: "Kalk ey Zübeyr!" buyurdu. Bunu duyan (Zübeyr'in annesi) Safiyye: "Ey Allah'ın Rasulü, o benim bir tanem!" dedi. Hz. Peygamber: "Kalk ey Zübeyr!" dedi. Bunun üzerine Zübeyr kalktı. Rasulullah (sav): "Hangisi üste çıkarsa, rakibini öldürür. Ve Zübeyr üste çıktı ve onu öldürdü. Sonra onun üzerindeki eşyaları getirdi, Hz. Peygamber de onları ona verdi."^[133]

Hendek günlerinde yaşanan ilginç ve önemli bir hadise de Hz. Peygamber'in düşman tarafına ashabından birini casus olarak göndermek istemesidir. Bu hususu Huzeyfe b. el-Yemân şöyle anlatıyor:

"Ahzab gecesi Rasulullah (sav) ile beraberdik. Şiddetli bir kasırga ve de soğuk vardı. Bu esnada Allah Rasulü: "Düşman topluluğuna (sızıp) bize onlardan

[128] Nesâî, *Sunenu'l-Kubrâ*, VIII, 135; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 375; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 72.

[129] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 379.

[130] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 379.

[131] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 102, 163, 257.

[132] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXIV, 303.

[133] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 379.

haber getirecek bir adam yok mu? Ki Allah onu kıyamette benimle beraber eylesin?” diye sordu. Biz sustuk, kimse cevap vermedi. Allah Rasulü tekrar: “Düşman topluluğuna (sızıp) bize onlardan haber getirecek bir adam yok mu? Ki Allah onu kıyamette benimle beraber eylesin?” diye sordu. Biz sustuk, yine kimse cevap vermedi. Allah Rasulü bir kez daha: “Düşman topluluğuna (sızıp) bize onlardan haber getirecek bir adam yok mu? Ki Allah onu kıyamette benimle beraber eylesin?” diye sordu. Biz yine sustuk ve kimse cevap vermedi. Bunun üzerine: “Kalk ey Huzeyfe! Onların haberini bize sen getir!” buyurdu. Beni adım ile çağırınca kalkmaktan başka yapacak bir şey bulamadım. Sonra bana: “Git, onların haberlerini bana getir ama sakın onları bana karşı harekete geçirecek/kışkırtacak bir şey yapma!” uyarısında bulundu. Onun yanından ayrıldıktan karşı tarafa varıncaya kadar adeta kendimi hamamda yürüyormuş gibi hissettim. İlk önce sırtını ateşe vermiş olan Ebû Süfyan’ı gördüm. Yayına bir ok koydum ve tam ona atmak istemiştik ki, Allah Rasulü’nün “Sakın onları bana karşı harekete geçirecek bir şey yapma!” tenbihini hatırladım. Şayet oku atsaydım, onu kesin vururdum. Oradan yine adeta hamamda yürüyormuşçasına (soğuktan hiç etkilenmeden) döndüm. Allah Rasulü’nün yanına varınca onların haberlerini ona anlattım. Sözlerim bitti, tekrar üşümeye başladım. Bunun üzerine Allah Rasulü, namaz kılariken giydiği abasını bana giydirdi. Çok geçmeden uyu yakalmışım. Sabah olunca Allah Rasulü bana “Kalk ey Uykucu!” diye seslendi.”^[134]

Bu hendek muhasarasının en zor günlerinde Allah Rasulü de şöyle dua ediyordu: “Ey Kitabı indiren, hesabı çabucak gören Allahım! Karşımızdaki şu düşman gruplarını hezimete uğrat! Allahım onları perişan et ve sarsıntıya uğrat!”^[135]

Ebû Saîd el-Hudrî anlatıyor: “Hendek günü yürekler ağızlara gelmişti, “Ey Allah’ın Rasulü, yapabileceğimiz bir dua var mı?” dedik. O: “Evet var: “Allahım, bizim açık yerlerimizi sen kapat ve bizi korktuklarımızdan emin eyle” buyurdu. Bunun üzerine Allah onun düşmanlarını öyle bir kasırgayla çarptı ki, onları perişan etti.”^[136]

Hendek muhasarasının son günlerinde Yüce Allah düşmanlara karşı oldukça güçlü bir kasırğa göndermiş ve böylece Rasulüne ve Müslümanlara yardım etmişti.^[137] İşte o günlerde söylediğini tahmin ettiğimiz İbn Abbas rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

[134] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXXVIII, 358; Muslim, Cihad 99, no: 1788.

[135] Buhari, Meğâzî 30.

[136] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XVII, 27.

[137] Bkz: Ahzab, 33/9.

“Âd kavmi, Debûr denilen batıdan gelen bir kasırğa ile helak edilmişti, bana ise doğudan esen Sabâ rüzgârı ile yardım edildi.”^[138]

Cabir b. Abdullah’ın rivayetine göre Hendek günü Hz. Peygamber oradaki insanlara bir görev teklif etmiş, bunu hemen Zübeyr kabul etmişti. Tekrar insanlara teklifte bulunmuş, yine Zübeyr kabullenmişti. Sonra yine teklifte bulunmuş, bu defa da yine Zübeyr kabul etmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “*Her peygamberin bir havarisi vardır, benim havarim de Zübeyr b. el-Avvâm’dır.*” buyurdu.^[139]

Urve’nin naklettiği rivayetten, bu görevin Kurayzaoğulları’na gidip onların haberlerini getirmek olduğu anlaşılmaktadır. O gün Zübeyr onların haberini getirmiş ve Hz. Peygamber de ona “Anam-babam sana feda olsun” demişti. Sonra da “*Her peygamberin bir havarisi vardır, benim havarim de halamın oğlu Zübeyr b. el-Avvâm’dır.*” buyurmuştu.^[140]

Hz. Peygamber’in Zübeyr hakkındaki bu sözünü Süfyan b. Uyeyne Hendek günü, Süfyan es-Sevrî ise Kurayza günü söylediğini ifade etmiştir. Süfyan b. Uyeyne ise bunun aynı gün olduğunu belirtmiş, bunun üzerine Süfyan es-Sevrî tebessüm etmiştir.^[141] Buradan da Hz. Peygamber’in bu hadisi, Hendek muhasarasının bittiği ve Kurayzaoğulları’na yöneldiği gün söylediği anlaşılmaktadır.

Hz. Aişe’nin anlattığına göre Allah Rasulü, Hendek günü eve dönünce silahı bıraktı ve gusletti. Derken başında tozlar olduğu halde Cibrîl çıkageldi ve ona: “Silahı bıraktın mı?! Vallahi ben henüz onu bırakmadım!” dedi. Allah Rasulü: “Peki, nereye karşı?” diye sordu. Cibrîl de Kurayzaoğulları’na işaret ederek “şuraya!” dedi. Bunun üzerine Allah Rasulü Kurayzaoğulları’na doğru yola çıktı.^[142]

İbn Ömer’in anlattığına göre, Hz. Peygamber Ahzab’dan dönünce şöyle dedi: “*Kimse Benî Kurayza’ya varmadan İkinci namazını kılmamasın!*” Yolda İkinci vakti olunca, bazıları “Oraya varmadan kılmayız!”, bazıları ise “Bilakis, biz kılarız, bizden istenen bu değildir!” dediler. Bu iki farklı tavır anlatıldığında, Hz. Peygamber onlardan kimseyi kınamadı.^[143]

Allah Rasulü, yine muhasaranın bitmesi ve Mekkelilerin dönüp gitmeleri üzerine şöyle demişti: “Tek olan Allah’tan başka ilah yoktur. O, ordusuna

[138] Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4105.

[139] Buhârî, Cihad, 41; no: 2847.

[140] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI. 378; Buhârî, Meğâzî, 30; no: 4113.

[141] Buhârî, Ahbâru’l-Âhâd, 2, no: 7261.

[142] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 379.

[143] Vâkıdî, Meğâzî, II. 497-500; Abdurrazzâk, *Musannef*, V. 369-370, no: 9737; İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, II. 234-5; Buhârî, Meğâzî 31, no: 4119.

güç verdi, kuluna yardım etti, tek başına bütün grupları yendi. Artık O'ndan başka bir şey yoktur!"^[144]

Muhtemelen muhasaranın sonunda karşı gruplar dağılınca Hz. Peygamber şöyle bir sonuca ulaşmıştır: "Bundan böyle biz onlarla savaşırız, artık onlar bizimle savaşamaz! Artık savaş için biz onlara gideriz"^[145]

Hendek Gazvesi'nden sonra Allah Rasulü, Kurayzaoğulları'nı kuşattı. İslâm'a girmeyi ve şartsız teslim olmayı kabul etmeyen Kurayzaoğulları, İslâm'dan önceki dönemde müttefikleri olan Sa'd b. Muâz'ın kendileri hakkında vereceği hükme razı oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber yaralı haliyle Sa'd'ı Kurayza'ya gönderdi ve gerekli hükmü verdi. Oradan tedavi gördüğü çadıra geri getirilen Sa'd'ın bu sırada yarası açıldı ve bir müddet sonra otuz yedi yaşında iken kan kaybından vefat etti. Cenaze namazını Rasûl-i Ekrem kıldırıldı ve Cennetü'l-bakî'a defnedildi.^[146]

Sonuç

Allah Rasulü'nün hayatının birçok karesini bizlere ulaştıran bilgi zenginliği, tarih boyunca başka bir kültürde hiçbir kimseye nasip olmamıştır. Gerek siyer, meğâzî ve tarih kaynakları, gerekse hadis kitapları onun hayatının en ince teferruatına kadar pek çok malumatı nakletmişlerdir. Son derece zengin içerikli bu kadîm rivayetler sayesinde bizler, bugün sadece Hz. Peygamber ve ashâbı hakkında değil, aynı zamanda cahiliyeden itibaren devam eden o dönemin dili, dinî hayatı, kültürü, örf ve âdetinin yanı sıra ticarî, iktisadî, ictimai, siyasî, askerî, coğrafi vb. birçok alanda bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Geneli itibarıyla bu denli zengin rivayet mirasına sahip olsak da olaylara ayrı ayrı bakıldığında o dönemlerdeki imkânlar, şartlar ve rivayet yöntemleri gereği her bir olayın yüzde yüz gerçekleştiği şekliyle anlatımını bulduğumuzu söyleyemeyiz. Söz gelimi on dört asır öncesine ait bir gazveden bahsedilirken, elbette gazvenin anlatımında yahut olay örgüsünde bazı eksikliklerin, hataların ve çelişkilerin olması doğaldır. Olağanüstü teknik imkânların bulunduğu günümüzdeki bir olay incelemesinde bile bu kabil zaafların yaşandığı inkâr edilemez. Bu nedenledir ki, bir siyer/tarih sahnesinde bu tür eksikliklerin görülmesini gayet tabii karşılamak gerekir.

Bir gazveyi çalışırken daha derli toplu bir anlatım ortaya koyabilmek için tek bir kaynaka yetinmemek, olabildiğince fazla kaynağa müracaat etmek

[144] Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4114.

[145] Buhârî, Meğâzî, 30, no: 4109, 4110; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XXX, 240.

[146] Bkz: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 394; VII, 373; Buhârî, Meğâzî, 31, no: 4121, 4122; Nesâî, *es-Sünen*, II, 187; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XI, 336; XLII, 26; Efendioğlu, "Sad b. Muaz", *DLA*, XXXV, 374-375.

gerekmektedir. Elbette bu kaynakların temel klasik kaynaklar olması elzemdir. Aynı konudaki farklı rivayetleri bir araya getirerek yapılacak bütüncül bir okuma, ilgili sahnenin daha net bir biçimde ortaya konulmasını sağlayacaktır. Bu konuda isnad, metin, muhteva ve kaynak tenkidi yöntemleri uygulanarak rivayetlerin mümkün olduğu ölçüde sağlaması da yapılmalıdır. Ancak burada hadisçilerin yöntemine başvurarak sıkı bir isnad tenkidi yapılması hâlinde mevcut rivayetlerin birçoğu elenecek ve belli bir siyer sahnesinin tam olarak anlatımı imkânsız hâle gelecektir. Dolayısıyla bu noktada genel ilkelerden hareketle sîret gerçeğine uygun düşen rivayetleri, isnad, metin ve muhtevaları bakımından değerlendirirken daha müsamahakâr olunmasında yarar vardır.

Bu noktada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de konuların interdisipliner bir yaklaşımla ele alınarak farklı branşlardan yararlanma cihetine gidilmesinin lüzumudur. Siyer disiplinine en yakın branş olarak Hadis ilminin veri ve kaynaklarından da azami derecede yararlanılması, kuşkusuz hem olay örgüsünün güçlendirilmesi hem de zenginleştirilmesi bakımlarından önem arz etmektedir. Hadis kaynaklarında siyer ile ilgili dağınık bir şekilde yer alan binlerce rivayet bulunmaktadır ve bunlar bir araya getirildiğinde kemiyet olarak belki de birçok siyer kitabındaki malumattan daha fazlasını içermektedir. Öte taraftan siyer, meğâzî ve tarih kitaplarında da sendesiz veya zayıf olduğu için hadis kaynaklarına giremeyen pekçok rivayet mevcuttur. Bu makalede bunun bir örneğini sergilemeye çalıştığımız üzere, iki branşın karşılıklı yardımlaşması sayesinde çok daha farklı bilgi ve belgelere ulaşılabilmektedir. Bu hususa birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

Allah Rasulü, bir taraftan hendekte karşısındaki müttefik güçlere karşı savunma yaparken, diğer taraftan da Benî Kurayza'nın Müslümanlarla daha önce yapmış olduğu antlaşmayı bozup bozmadığını öğrenmesi için önce Zübeyr'i, sonra da Sa'd b. Muaz, Sa'd b. Ubâde ve Üseyd b. Hudayr'ı Kurayzaoğulları'na göndermişti. Onlardan Benî Kurayza'nın antlaşmayı bozduğu haberini öğrendiğinde Vâkıdî rivayetinde Hz. Peygamber: "Ey Müslüman topluluğu! Size Allah'ın yardımını müjdeliyorum!"^[147]; İbn Sa'd rivayetinde ise "Allah bize yeter! O, ne güzel Vekîl'dir!" demişti.^[148] Kaynaklardaki rivayetlere yansınasa da kanaatimizce Allah Rasulü bu müjdeyi verdiğiğinde büyük bir ihtimalle "Allah, savaşta müminlere yeter!"^[149] ayeti inmiş olmalıdır.

[147] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 457-459.

[148] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 67.

[149] Ahzab 33/25.

Hız. Peygamber'in en kritik ve en olumsuz bir durumunda dahi karamsarlık ve ümitsizlik yerine, ashabına müjde vermesi, bu hengâmede bile olumlu ve mütevekkil bir duruş sergilemesi onun liderliğini, serinkanlılığını göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Bu husus, herhangi bir ayrıntı yahut sıradan bilgi kıvrıntısı değil, ümmeti için oldukça çarpıcı bir örnektir. Fakat böylesine önemli bir bilgiyi ne yazık ki hadis kaynaklarımızdan değil, siyer ve meğâzî kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz.

Bu konuda bir başka ilginç örnek de birçok hadis kaynağında sahih isnadlarla ama herhangi bir bağlamına işaret etmeksizin Hız. Peygamber'den nakledilen "Harp, hiledir" rivayetidir.^[150] Hadisi iki kelimelik hâliyle Ebû Hureyre, Câbir b. Abdullah, Hız. Ali, Hız. Aişe, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Ka' b b. Mâlik, Esmâ bint Yezid gibi birçok sahâbi rivayet etmiştir. Bunlardan bazıları, hiçbir ilgisi olmadığı halde bu ifadeyi farklı hadislerle birleştirerek nakletmiştir. Nitekim Hemmâm b. Münebbih'in *Sahîfesi*'nde, ilginç bir şekilde biri "Allah: (Yolumda) harca! Ben sana (daha fazlasını) vereyim!" hadisinin^[151], diğeri ise "Kisrâ helâk olacak ve ondan sonra Kisrâ gelmeyecektir..." hadisinin sonunda zikredilmiştir.^[152] Bazı rivayetler ise rivayetin bağlamı hakkında ipuçları vermektedir. Örneğin Hişam'ın, babası Urve'den naklettiği bir rivayette Hız. Peygamber'in bu sözü Kurayzaoğulları'na (yaptığı saldırı günü) söylediği kaydedilmektedir.^[153] Yine Tebük Seferi'nden geri kalan üç kişiden biri olan Ka' b b. Mâlik, kendi durumunu anlatırken şöyle demiştir: "Peygamber (sav) bir savaşa çıkmayı istediği zaman başka bir savaşa çıkıyormuş gibi görünür ve "Harp hiledir" buyururdu."^[154] Bu rivayetler dışında hadis kaynaklarında söz konusu rivayetin içeriğiyle uyumlu bir bağlamını tam olarak veren bir naklini görememekteyiz. Oysa siyer ve meğâzî kaynakları, bu rivayetin bağlamını bize net olarak vermektedir.

Hendek Savaşı'nın devam ettiği kritik günlerde, Gatafan'ın bir kolu olan Benî Eşca' kabilesinin reisi Nuaym b. Mes'ud gelip gizlice müslüman olmuş ve Hız. Peygamber ona Kurayzaoğulları ile müttefiklerinin arasını açma görevini vermişti. Ona bu görevi verirken düşmanlarla istediği gibi konuşabileceğini söylemiş ve işte tam bu bağlamda ona "Harp, hiledir" buyurmuştu.^[155]

[150] Abdurrazzak, *Musannef*, XI. 388; Buhârî, Cihâd, 157, no: 3027; Muslim, Cihâd 17-18, no: 4539-4540.

[151] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XIII. 493. Tah. Şuayb Arnaût ve arkadaşları, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut-2001.

[152] Buhârî, Cihâd, 157, no: 3027-3028. Bkz: Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*, s. 215-217.

[153] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII. 503.

[154] Abdurrazzak, *Musannef*, V. 398; Ebû Dâvûd, Cihâd, 92.

[155] İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II. 229-231; Vâkıdî, II. 487.

Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allah Rasûlü bu hadisini farklı zaman ve zeminlerde de dile getirmiş olabilirse de ilk defa Nuaym'ı burada görevlendirirken söylemiş, savaşın bir taktik, strateji ve düşmanı yanıltma olduğunu, savaş esnasında yapacağı bu görevin caiz olduğunu ifade etmiştir. Ve biz bu hadisin gerçek bağlamını yine siyer ve meğâzî kaynaklarından öğrenmekteyiz.^[156]

Diğer taraftan, hendeğin uzunluğuna dair tek rivayeti de Taberânî ve Hâkim'in hadis kitaplarında görmekteyiz.^[157] Her ne kadar rivayet zayıf bir isnad ile gelmiş olsa da Hz. Peygamber'in her on kişilik gruba, yaklaşık kırk zira' hendek kazmalarını emrettiği bilgisine incelediğimiz klasik siyer ve meğazi kaynaklarında rastlayabilmiş değiliz.

Hadis kaynaklarındaki rivayetler ile siyer ve meğâzî kaynaklarındaki rivayetler karşılaştırıldığında genel olarak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Mesela Hendek Savaşı ile ilgili iki disiplinin kaynaklarında örtüşen hayli fazla rivayet bulunmaktadır. Bunlar bazen aynı isnad ve metinle gelebildiği gibi, farklı isnadlarla ama benzer içerikte de gelebilmektedir. Bazen içerik farkları ve ihtilafları da görülmektedir. Burada siyer ve meğâzî kitaplarında bulunduğu halde, kendi kabul şartları gereği hadisçilerin kitaplarına giremeyen bir hayli hadis rivayeti bulunmaktadır. Hadis literatüründe temel bazı hadis kaynakları üzerine nasıl Zevâid türü çalışmalar yapılmak suretiyle o kaynaktan olmayan hadisler ayrıca tespit edilmişse, siyer, meğâzî ve tarih kaynaklarındaki hadis rivayetlerinin tespitine yönelik özel çalışmalar da yapılmalıdır. Böyle bir çalışma ile İbn Hişâm, Vâkîdî ve İbn Sa'd gibi klasik siyer kaynaklarındaki hadisler ortaya çıkartılmış olacaktır. Nitekim biz ek kısmında bu üç eserde yer alan hadisleri göstermeye çalıştık.

Siyer çalışmalarında önemle üzerinde durulması gereken önemli bir husus da kaynaklar taranırken, satır aralarının en ince ayrıntıya kadar oldukça dikkatli bir okunmasının gereğidir. Sözelimi, olayın aktarımı esnasında yapılan konuşmalar, tartışmalar, çatışmalar vb. yanı sıra ayrıca iklim, coğrafya, bitki örtüsü, kullanılan alet edevât, binilen hayvanlar, vb. malumattan sonuna kadar yararlanmak gerekmektedir. Bilhassa olayların yıl, ay ve gün bilgilerindeki ihtilafların çözümünde ve belli bir sonuca varmada bu tür ayrıntılar belirleyici olabilmektedir. Olay esnasında yaşanan çeşitli zorluklar, olumsuz şartlar, riskler, imkânlar, ihtimaller, ister istemez olay örgüsüne de yansiyacak ve buradan hareketle rivayetlerin belli bir kritiği ya da sağlaması

[156] Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz: Cafer Acar, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Emin Yayınları, Bursa-2018.

[157] Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VI. 212. No: 6040; Hâkim, *Mustedrek*, III. 598.

mümkün olabilecektir. Aynı şekilde yaşanan olaylarda psiko-sosyolojik durum tahlilleri, açlık, kuraklık, korku, kaygı, endişe, ümitsizlik vb. durumlar üzerinden olay örgüsüne dair daha gerçekçi durumlar saptanabilecektir.

Siyer yazıcılığında sık karşılaşılan bir sorun da rivayetlerde verilen ölçü ve tartı birimlerinin güncellenmesidir. Sözelimi, sa', müd, zira', besta^[158] gibi ölçülerin bugün kullandığımız gr./kg. ve cm./m. gibi modern ölçü birimlerine dökerken neyin esas alınacağı konusunda belli bir standart kabul edilmelidir. Zira çoğu kez bu ölçülerin günümüzün birimlerine aktarımında farklı rakamlar verilmekte ve değişik sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Hendeğin boyutlarına dair modern zamanlarda verilen abartılı rakamları tahkik amacıyla kaleme aldığımız bu makalede, yaptığımız tetkiklerden hareketle hendek kazma işinin 6 günde tamamlandığı, muhasaranın hendek kazımı ile birlikte yirmi dört gün sürdüğü; hendeğin uzunluğunun 2150 m, genişliğinin yaklaşık 2.5 m, derinliğinin ise yaklaşık 2 metre olduğu, hendekten çıkartılan toprağın Medine tarafına yığılmasıyla bu derinliğin 3.5 metreyi bulduğunu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilere göre Şeyheyn kalesinden başlayan ve Mezâd'da biten hendeğin bu iki mekân arasında düz bir çizgi şeklinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu hususta bugün yapılması gereken ise zayıf bir rivayete dayanarak hendeğin uzunluğunun 5-6 km. olduğunu söylemek yerine, zikredilen mekân isimlerinden ve halen mevcut olan dağlardan hareketle bu iki mekânın arasının çeşitli teknik imkânlarla çok dakik bir şekilde ölçülmesi ve hendeğin uzunluğunun net bir şekilde tespit edilmesidir.

Hz. Peygamber'in hayatı boyunca pek çok zorluk ve sıkıntı yaşadığı maldur. Ablukada, sözlü ve fiili saldırılarda, hicrette, savaşlarda son derece olumsuz şartlar dâhilinde vermiş olduğu beşerî mücadelenin peşinden zaman zaman ilahi müdahale yahut ilahî yardımın da geldiği hem birçok ayet hem de pek çok rivayetle sabittir. İnkâr edilemez bu ilahi yardım gerçeğinden söz edenler dışında, sübut ve sıhhat bakımından tartışılır pek çok zayıf hatta uydurma rivayet daha vardır ki maalesef bu tür anlatımlar daha fazla ilgi görebilmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmı, sıradan bir olayın abartılması şeklinde ortaya çıkarken, bir kısmı da Hz. İsa ve Hz. Musa gibi peygamberlerde görülen çeşitli mucizelere öykünmek suretiyle kurgulanabilmiştir. Tamamen tabii şartlarda cereyan eden, her türlü esbaba tevessül edilen ve her türlü zorluklara göğüs gererek verilen bir mücadele sahnesinin bir yerine hiç de olay örgüsüyle uyum sağlamayacak bir takım olağanüstülüklerin serpiştirilmesi,

[158] Nitekim Vâkıdî'nin zikrettiği "besta" ifadesi, "yaklaşık 6 fit" şeklinde hendeğin uzunluğu için kullanılabilmiştir. Bkz: Yasemin Sarı, *Hendek Savaşı (5/627)*, s. 41.

gerçekçi bir siyer anlatımının akışını bozmakta ve yaşanan tarihî tecrübeyi de gölgeleyebilmektedir. Sözelimi yukarıdaki rivayetlerde açıkça anlatılan hendeğin kazıldığı günlerde, Hz. Peygamber'in çok aç olduğunu fark eden Cabir'in hazırladığı kuzu yemeğine Hz. Peygamber'in hemen etrafındaki ashabını da davet etmesi ve Hz. Peygamber'in dualarıyla yemeğin bereketlenip iştirak edenleri doyurması gayet anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bunun rivayete yansımaları bazen rakam verilerek 1000 kişiye, bazen de tüm hendek ahalisine kadar ulaşabilmiştir. Örneğin bu rakam, Sahîhayn'da 1000, Ebû Nuaym'ın Müstahrec'inde 800 ya da 900; İsmâîlî'de 800 veya 300, Ebu'z-Zübeyr'de 300 kişi olarak verilmiştir.^[159]

Hz. Peygamber'in tüm hayatında olduğu gibi Hendek Savaşı'nda da esbaba tevessül ettiği, ne tür bir strateji uygulayacağı konusunda ashabıyla istişare ettiği, her türlü tedbire başvurduğu, dişini tırnağına takarak, gecesini gündüzüne katarak beşerî imkânlarını sonuna kadar nasıl kullandığını bütün açıklığıyla görmekteyiz. Birçok farklı unsurun birleşmesinden meydana gelen Ahzab yani müttefik güçlerden oluşan ve neredeyse İslam'ı ve Müslümanları tamamen tarih sahnesinden silmeyi amaçlayan işbu kararlı düşman ordusu karşısında bile Allah Rasulü, iman ve moral gücünü daima korumuş, her türlü çabayı ashabıyla birlikte yaşadktan sonra Allah'a ellerini açıp dua etmiş ve böylece Yüce Allah tarafından "üsve-i hasene: güzel bir örnek" olarak takdir ve takdim edilmiştir. Onu kendilerine örnek edinen sahabe de, bu zorlu süreç içerisinde gerçekten olağanüstü bir gayret göstermiş, bu zor sınavdan zaferle çıkmışlardır. Elbette gerekli esbaba tevessül ile bütün bu olağanüstü gayretlerden sonra Allah tarafından gönderilen rüzgâr, soğuk ve görünmez ordular şeklinde ilahî yardıma da mazhar olmuşlardır. Dolayısıyla elde edilen zafer, ne sadece hendek şeklindeki beşerî tedbirin, ne de sadece gönderilen ilahî yardımın sonucu olmayıp, beşeri gayret ile ilahî inayetin birleşiminin bir sonucudur. Bu nedenledir ki siyer yazıcılığında, bu iki unsurdan birini öne çıkarıp, diğerini önmesiz addetmek de yanlıcı olacaktır.

Ek:

1. Vakıdî'deki Hadisler

Bu bölümde Vâkıdî'nin Meğâzî'sinden, İbn Sa'd'ın Tabakât'ından ve İbn Hişâm'ın Sîre'sinden hadis olarak geçen kısımlar seçilmiş ve bolt olarak verilmiştir:

[159] Detaylar için bkz: Medhalî, *Merviyâyâtü Ğazveti'l-Handak*, s. 176-177.

وتنافس الناس يومئذٍ في سلمان الفارسي، فقال المهاجرون: سلمان منا!.. وكان قوياً عارفاً بحجر الخنداق. وقالت الأنصار: هو منا ونحن أحق به! فبلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم قولهم فقال: سلمان رجلٌ منا أهل البيت. ولقد كان يومئذٍ يعمل عمل عشرة رجالٍ حتى عانه يومئذٍ قيس بن أبي صعصعة، فلبط به، فسألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: **مروه فليتوضأ له، وليغتسل به. ويكفأ الإناء خلفه. ففعل فكأنا حل من عقال**

وحدثني أيوب بن النعمان، عن أبيه، عن جده، عن كعب بن مالك قال: جعلنا يوم الخندق نرتجز ونحفر، وكنا - بني سلمة - ناحيةً، فعزم رسول الله صلى الله عليه وسلم على ألا أقول شيئاً، فقلت: هل عزم على غيري؟ قالوا: حسان بن ثابت. قال: فعرفت أن رسول الله صلى الله عليه وسلم إنما نخانا لوجدنا له وقتله على غيرنا، فما تكلمت بحرفٍ حتى فرغنا من الخندق. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم يومئذٍ: **لا يغضب أحدٌ مما قال صاحبه، لا يريد بذلك سوءاً، إلا ما قال كعب وحسان فإنهما** يجدان ذلك^[160]

وحدثني يحيى بن عبد العزيز، عن عاصم بن عمر بن قتادة، قال: كان جعيل بن سراقه رجلاً صالحاً، وكان ذمياً قبيحاً، وكان يعمل مع المسلمين يومئذٍ في الخندق، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد غير اسمه يومئذٍ فسماه عمراً، فجعل المسلمون يرتجزون ويقولون **سماه من بعد جعيل عمرا ... وكان للبايس يوماً ظهرا**

قال: فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يقول من ذلك شيئاً إلا أن يقول عمراً^[161]

فبينما المسلمون يحفرون، وكان زيد بن ثابت فيمن ينقل التراب مع المسلمين، فنظر إليه سعد بن معاذ وهو جالسٌ مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: الحمد لله يا رسول الله الذي أبقاني حتى آمنت بك؛ إني عانقت أبا هذا يوم بعثت، ثابت بن الضحاك، فكانت اللبجة به، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **أما إنه نعم الغلام!** وكان زيد بن ثابت قد رقد في الخندق، غلبته عيناه حتى أخذ سلاحه وهو لا يشعر، وهو في قر شديدٍ - ترسه، وقوسه، وسيفه - وهو على شفير الخندق مع المسلمين، فانكشف المسلمون يريدون يطيفون بالخندق ويحرسونه، وتركوا زيدا نائماً، ولا يشعرون به حتى جاءه عمارة بن حزم فأخذ سلاحه، ولا يشعر حتى فزع بعد فقد سلاحه، حتى بلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم فدعا زيدا فقال: **يا أبا رقاد، تمت حتى ذهب سلاحك!** ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **من له علمٌ بسلاح هذا الغلام؟** فقال عمارة بن حزم: أنا يا رسول الله، وهو عندي. فقال: **فرده عليه، ونهى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يروع المسلم أو يؤخذ متاعه لاعباً جاداً** وقال أبو سعيد الخدري: لكأني أنظر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يحفر الخندق مع المسلمين، والتراب على صدره وبين عنكته، وإنه ليقول

اللهم لولا أنت ما هتدينا ... ولا تصدقنا ولا صلينا

يردد ذلك^[162]

[160] Vâkıdî, Meğâzî, II. 447.

[161] Vâkıdî, Meğâzî, II. 447-448.

[162] Vâkıdî, Meğâzî, II. 448-449.

وحدثني أبي بن عباس بن سهل، عن أبيه، عن جده، قال: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الخندق، فأخذ الكرز وضرب به رسول الله صلى الله عليه وسلم حجراً فصل الحجر، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم فقيل: يا رسول الله، مم تضحك؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **أضحك من قوم يؤتى بهم من المشرق في الكبول، يساقون إلى الجنة وهم كارهون** [163]

فحدثني عاصم بن عبد الله الحكمي، عن عمر بن الحكم، قال: كان عمر بن الخطاب رضي الله عنه يضرب يومئذ بالمعول، فصادف حجراً صلباً، فأخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم منه المعول، وهو عند جبل بني عبيد، فضرب ضربةً فذهبت أولها برفقةً إلى اليمن، ثم ضرب أخرى فذهبت برفقةً إلى الشام، ثم ضرب أخرى فذهبت برفقةً نحو المشرق، وكسر الحجر عند الثالثة. فكان عمر بن الخطاب يقول: والذي بعثه بالحق، لصار كأنه سهلة وكان كلما ضرب ضربةً يتبعه سلمان بصره فيبصر عند كل ضربةٍ برفقة، فقال سلمان: يا رسول الله، رأيت المعول كلما ضربت به أضاء ما تحته. فقال: **أليس قد رأيت ذلك؟** قال: نعم. قال النبي صلى الله عليه وسلم: **إني رأيت في الأولى قصور الشام، ثم رأيت في الثانية قصور اليمن، ورأيت في الثالثة قصر كسرى الأبيض بالمدائن.** وجعل يصفه لسلمان فقال: صدقت والذي بعثك بالحق، إن هذه لصفته، واشهد أنك لرسول الله! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **هذه فتوحٌ يفتحها الله عليكم بعدي يا سلمان، لتفتحن الشام، ويهرب هرقل إلى أقصى مملكته، وتظهرون على الشام فلا ينازعكم أحد، ولتفتحن اليمن، ولتفتحن هذا المشرق، ويقتل كسرى بعده.** قال سلمان: فكل هذا قد رأيت [164]

فحدثني محمد بن زياد بن أبي هنيذة، عن محمد بن إبراهيم بن الحارث، عن جابر بن عبد الله، قال: أصاب الناس كديئةً يوم الخندق فضربوا فيها بمعاولهم حتى انكسرت، فدعوا رسول الله صلى الله عليه وسلم فدعاء بماءٍ فصبه عليها فعادت كثيباً. قال جابر بن عبد الله: فرأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يجفر، ورأيت خميصاً، ورأيت بين عكنه الغبار، فأتيت امرأتى فأخبرت ما رأيت من خص بطن رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: والله، ما عندنا شيءٌ إلا هذه الشاة ومدٌّ من شعبي. قال جابر: فاطحن وأصلحي. قالت: فطبخنا بعضها وشوينا بعضها، وخبز الشعير. قال جابر: ثم أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فمكنت حتى رأيت أن الطعام قد بلغ، فقلت: يا رسول الله، قد صنعت لك طعاماً فأت أنت ومن أحببت من أصحابك. فشبك رسول الله صلى الله عليه وسلم أصابعه في أصابعي، ثم قال: **أجيبوا، جابر يدعوكم! فأقبلوا معه فقلت: والله، إنها لفضيحة! فأتيت المرأة فأخبرت ما رأيت: أنت دعوتهم أو هو دعاهم؟ فقلت: بل هو دعاهم! قالت: دعهم، هو أعلم.** قال: فأقبل رسول الله صلى الله عليه وسلم وأمر أصحابه، فكانوا فرقاً، عشرةً عشرةً، ثم قال لنا: اغرفوا وغطوا البرمة، وأخرجوا من التنور الخبز ثم غطوه. ففعلنا فجعلنا نغرف ونغطي البرمة ثم نفتحها، فما نراها نقصت شيئاً، ونخرج الخبز من التنور ثم نغطيها، فما نراها ينقص شيئاً. فأكلوا حتى شعوا، وأكلنا وأهدينا، فعمل الناس يومئذٍ كلهم والنبي صلى الله عليه وسلم. وجعلت الأنصار ترتجز وتقول

نحن الذين بايعوا محمداً ... على الجهاد ما بقينا أبداً

فقال النبي صلى الله عليه وسلم

[163] Vākīdī, Meḡāzī, II. 449.

[164] Vākīdī, Meḡāzī, II. 450.

اللهم لا خير إلا خير الآخرة ... فاغفر للأَنْصار والمهاجره [١٦٥]

وحدثني ابن أبي سبرة، عن صالح بن محمد بن زائدة، عن أبي سلمة ابن الرحمن بن عوف، عن أبي واقد الليثي، قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يعرض الغلمان وهو يحفر الخندق، فأجاز من أجاز ورد من رد، وكان الغلمان يعملون معه، الذين لم يبلغوا ولم يجزهم، ولكنه لما لحم الأمر أمر من لم يبلغ أن يرجع إلى أهله إلى الأطم مع الذراري. وكان المسلمون يومئذ ثلاثة آلاف، فلقد كنت أرى رسول الله صلى الله عليه وسلم وإنه ليضرب مرةً بالمعول، ومرةً يغرف بالمسحاة التراب، ومرةً يحمل التراب في المكتل. ولقد رأيته يوماً بلغ منه، فجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم اتكأ على حجرٍ على شقه الأيسر، فذهب به النوم. فرأيت أبا بكر وعمر واقفين على رأسه ينحيان الناس أن يمروا به فينبهوه، وأنا قربت منه، ففزع ووثب، فقال: ألا أفزعتموني! فأخذ الكرزن يضرب به، وإنه ليقول

اللهم إن العيش عيش الآخرة ... فاغفر للأَنْصار والمهاجره

اللهم العن عضلاً والقاره ... فهم كلفوني أنقل الحجارة [١٦٦]

فبينما رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون في الخندق أتى عمر بن الخطاب رضي الله عنه إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو في قبته - وقبة رسول الله صلى الله عليه وسلم مضروبة من أدمٍ في أصل الجبل عند المسجد الذي في أسفل الجبل - معه أبو بكر رضي الله عنه والمسلمون على خندقهم يتناوبون، معهم بضعةٌ وثلاثون فرساً، والفرسان يطوفون على الخندق ما بين طرفيه، يتعاهدون رجالاً وضوعهم في مواضع منه، إلى أن جاء عمر رضي الله عنه فقال: يا رسول الله، بلغني أن بني قريظة قد نقضت العهد وحاربت. فاشتد ذلك على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: من نبعت يعلم لنا علمهم؟ فقال عمر: الزبير بن العوام. فكان أول الناس بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم الزبير بن العوام، فقال: اذهب إلى بني قريظة. فذهب الزبير فنظر، ثم رجع فقال: يا رسول الله، رأيتهم يصلحون حصونهم ويدربون طرقهم، وقد جمعوا ماشيتهم. فذلك حين قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن لكل نبي حوارياً، وحواري الزبير وابن عمتي [١٦٧]

ثم دعا رسول الله صلى الله عليه وسلم سعد بن معاذ، وسعد بن عباد، وأسيد بن حضير، فقال: إنه قد بلغني أن بني قريظة قد نقضوا العهد الذي بيننا وبينهم وحاربوا، فاذهبوا فانظروا إن كان ما بلغني حقاً؛ فإن كان باطلاً فأظهروا القول، وإن كان حقاً فتكلموا بكلامٍ تلحنون به أعرفه؛ لا تفتوا أعضاء المسلمين. [١٦٨]

فلما انتهوا إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال سعد بن عباد: عضل والقارة. وسكت الرجلان - يريد بعضل والقارة غدريهم بنحيب وأصحاب الرجيع - ثم جلسوا. فكبر رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: أبشروا يا معشر المسلمين بنصر الله وعونه. وانتهى الخبر إلى المسلمين بنقض بني قريظة العهد، فاشتد الخوف وعظم البلاء [١69]

[165] Vâkıdî, Meğâzî, II. 452-453.

[166] Vâkıdî, Meğâzî, II. 453.

[167] Vâkıdî, Meğâzî, II. 457-458.

[168] Vâkıdî, Meğâzî, II. 458.

[169] Vâkıdî, Meğâzî, II. 459.

فحدثني صالح بن جعفر، عن ابن كعب، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **إني لأرجو أن أطوف بالبيت العتيق وأخذ المفتاح، وليهلكن الله كسرى وقيصر، ولتفتنقن أموالهم في سبيل الله** - يقول ذلك حين رأى ما بالمسلمين من الكرب. فسمعه معتب فقال ما قال [170]

حدثني صالح بن خوات، عن ابن كعب، قال: قال خوات بن جبير: دعاني رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن محاصرو الخندق، فقال: **انطلق إلى بني قريظة فانظر هل ترى لهم غرةً أو خلاً من موضع فتخبرني**. قال: فخرجت من عنده عند غروب الشمس، فتدللت من سلع وغربت لي الشمس فصليت المغرب، ثم خرجت حتى أخذت في راتج، ثم على عبد الأشهل، ثم في زهرة، ثم على بعث. فلما دنوت من القوم قلت: أكمّن لهم. فكمنت ورمقت الحصون ساعة، ثم ذهب بي النوم فلم أشعر إلا برجلٍ قد احتملني وأنا نائم، فوضعتني على عنقه ثم انطلق يمشي. قال: ففزعت ورجلٌ يمشي بي على عاتقه، فعرفت أنه طليعة من قريظة واستحييت تلك الساعة من رسول الله صلى الله عليه وسلم حياةً شديداً، حيث ضيعت ثغراً أمرني به، ثم ذكرت غلبة النوم. قال: والرجل يرقل بي إلى حصونهم، فتكلم باليهودية فعرفته، قال: أبشر بجزرةٍ سمينة! قال: وذكرت وجعلت أرب بيدي - وعهدي بهم لا يجرم منهم أحدٌ أبداً إلا بمعولٍ في وسطه. قال: فأضع يدي على المعول فأنترعه، وشغل بكلام رجل من فوق الحصن، فأنترعته فوجأت به كبده فاسترخى وصاح: السبع! فأوقدت اليهود النار على أطامها بشعل السعف. ووقع ميتاً وانكشف، فكنت لا أدرك، وأقبل من طريقي التي جمت منها. وجاء جبريل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **ظفرت يا خوات! ثم خرج فأخبر أصحابه فقال: كان من أمر خوات كذا وكذا. وآتي رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو جالسٌ في أصحابه وهم يتحدثون، فلما رأني قال: أفلح وجهك! قلت: ووجهك يا رسول الله! قال: أخبرني خبرك**. فأخبرته، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: **هكذا أخبرني جبريل**. وقال القوم: هكذا حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم. [171]

واجتمعت بنو حارثة فبعثوا أوس بن قبيط إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا رسول الله. إن بيوتنا عورة؛ وليس دارٌ من دور الأنصار مثل دارنا. ليس بيننا وبين غطفان أحد يردهم عنا، فأذن لنا فلنرجع إلى دورنا فنمنع ذرارينا ونساءنا. فأذن لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فرجعوا بذلك وتهيئوا للانصراف. [172]

وكانت عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم تقول: لقد رأيت لسعد ابن أبي وقاص ليلةً ونحن بالخندق لا أزاله أحبه أبداً. قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يختلف إلى ثلمة في الخندق يجرسها، حتى إذا آذاه البرد جاءني فأدأته في حضني. فإذا دنى خرج إلى تلك الثلمة يجرسها ويقول: **ما أخشى أن يؤتى الناس إلا منها**. فبينما رسول الله صلى الله عليه وسلم في حضني قد دنى وهو يقول: **ليت رجلاً صالحاً يجرسني!** قالت: إلى أن سمعت صوت السلاح وقععة الحديد، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **من هذا؟** فقال: سعد بن أبي وقاص. قال: **عليك بمذه الثلمة، فاحرسها**. قالت: ونام رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى سمعت غطيته [173]

[170] Vākīdī, Meğâzî, II. 460.

[171] Vākīdī, Meğâzî, II. 461-462.

[172] Vākīdī, Meğâzî, II. 463.

[173] Vākīdī, Meğâzî, II. 463.

قال الواقدي: حدثني عبد الرحمن بن محمد بن أبي بكر، عن عبد الله ابن أبي بكر بن حزم قال: قالت أم سلمة: كنت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في الخندق فلم أفرقه مقامه كله، وكان يحرس نفسه في الخندق، وكنا في قرٍ شديد، فإني لأنظر إليه قام فصلى ما شاء أن يصلي في قبته، ثم خرج فنظر ساعة فأسمعه يقول: هذه خيل المشركين تطيف بالخندق، من لهم؟ ثم نادى: يا عباد بن بشر. فقال عباد: لبيك! قال: أمعك أحد؟ قال: نعم، أنا في نفرٍ من اصحابي كنا حول قبتك. قال: فانطلق في اصحابك فأطف بالخندق، فهذه خيلٌ من خيلهم تطيف بكم يطعمون أن يصيبوا منكم غرة. اللهم ادفع عنا شرهم وانصرنا عليهم واغلبهم، لا يغلبهم غيرك! [174]

فحدثني ابن أبي سبرة، عن عبد الواحد بن أبي عون، عن أم سلمة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: والله، إني لفي جوف الليل في قبة النبي صلى الله عليه وسلم وهو نائم، إلى أن سمعت الهيعة، وقائلٌ يقول: يا خيل الله! وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم جعل شعار المهاجرين « يا خيل الله » ففرع رسول الله صلى الله عليه وسلم بصوته فخرج من القبة، فإذا نفرٌ من الصحابة عند قبته يحرسونها، منهم عباد بن بشر، فقال: ما بال الناس؟ قال عباد: يا رسول الله، هذا صوت عمر بن الخطاب؛ الليلة نوبته ينادي: يا خيل الله والناس يثوبون إليه، وهو من ناحية حسيكية ما بين ذباب ومسجد الفتح. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعباد بن بشر: اذهب فانظر، ثم ارجع إلي إن شاء الله فأخبرني! قالت أم سلمة: فقممت على باب القبة أسمع كل ما يتكلمان به. قالت: فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم قائماً حتى جاءه عباد بن بشر فقال: يا رسول الله، هذا عمرو بن عبد في خيل المشركين، معه مسعود بن ربيعة ابن نوبة بن طريف بن سحمة بن عبد الله بن هلال بن خلاوة بن أشجع ابن ريث بن غطفان، في خيل غطفان، والمسلمون يرامونهم بالنبل والحجارة. قالت: فدخل رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلبس درعه ومغفره، وركب فرسه. وخرج معه أصحابه، حتى أتى تلك الثغرة، فلم يلبث أن رجع وهو مسرورٌ فقال: صرفهم الله، وقد كثرت فيهم الجراحة. قالت: فنام حتى سمعت غبطه، وسمعت هائعةً أخرى، ففرع فوثب فصاح: يا عباد ابن بشر! قال: لبيك! قال: انظر ما هذا. فذهب ثم رجع فقال: هذا ضرار بن الخطاب في خيلٍ من المشركين، معه عيينة بن حصن في خيل غطفان عند جبل بني عبید، والمسلمون يرامونهم بالحجارة والنبل. فعاد رسول الله صلى الله عليه وسلم فلبس درعه وركب فرسه، ثم خرج معه أصحابه إلى تلك الثغرة. فلم يأتنا حتى كان السحر، فرجع وهو يقول: رجعوا مفلولين، قد كثرت فيهم الجراحة. ثم صلى بأصحابه الصبح وجلس. فكانت أم سلمة تقول: قد شهدت معه مشاهد فيها قتالٌ وخوف - المريسيع، وخيبر، وكنا بالحديبية، وفي الفتح، وحنين - لم يكن من ذلك شيءٌ أتعب لرسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أخوف عندنا من الخندق. وذلك أن المسلمين كانوا في مثل الحرجة، وأن قريظة لا تأمنها على الدراري، والمدينة تحرس حتى الصباح، يسمع تكبير المسلمين فيها حتى يصبحوا خوفاً، حتى ردهم الله بغیظهم لم ينالوا خيراً وكفى الله

المؤمنين القتال! [175]

قالوا: فكان المشركون يتناوبون بينهم، فيغدو أبو سفيان بن حرب في أصحابه يوماً، ويغدو هبيرة بن أبي وهب يوماً، ويغدو عكرمة بن أبي جهل يوماً، وضرار بن الخطاب يوماً، فلا يزالون يجيئون خيلهم ما بين المذاذ إلى راتج، وهم في نشرٍ من أصحابهم، يتفرقون مرةً ويجمعون أخرى، حتى عظم

[174] Vâkıdî, Meğâzî, II. 464.

[175] Vâkıdî, Meğâzî, II. 466-467.

البلاء وخاف الناس خوفاً شديداً. ويقدمون رماتهم - وكان معهم رماة؛ حبان بن العرقعة، وأبو أسامة الجشمي، وغيرهم من أبناء العرب - فعمدوا يوماً من ذلك فتناوشوا بالنبل ساعة، وهم جميعاً في وجه واحد وجاه قبة رسول الله صلى الله عليه وسلم، ورسول الله صلى الله عليه وسلم قائم، عليه الدرع والمغفر، ويقال على فرسه. فيرمي حبان بن العرقعة سعد بن معاذ بسهم فأصاب أكحله، فقال: خذها وأنا ابن العرقعة! قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **عرق الله وجهك في النار!** [176]

وعمره يومئذٍ ثائر، قد شهد بدرًا فارتث جريحاً فلم يشهد أحداً، وحرّم الدهن حتى يثأر من محمدٍ وأصحابه، وهو يومئذٍ كبير يقال بلغ تسعين سنة. فلما دعا إلى البراز قال علي كرم الله وجهه: أنا أبارزه يا رسول الله! ثلاث مرات. وإن المسلمين يومئذٍ كأن على رؤوسهم الطير، لمكان عمرو وشجاعته. فأعطاه رسول الله صلى الله عليه وسلم سيفه، وعممه وقال: **اللهم أعنه عليه!** [177]

فحدثني الضحاك بن عثمان، عن عبيد الله بن مقسم، عن جابر بن عبد الله قال: قاتلونا يومهم ورفقوا كتبائهم، ونحوا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم كتيبةً غليظةً فيها خالد بن الوليد، فقاتلهم يومه ذلك إلى هوي من الليل، ما يقدر رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أحدٌ من المسلمين أن يزلوا من مواضعهم، وما يقدر رسول الله صلى الله عليه وسلم على صلاة الظهر ولا العصر ولا المغرب ولا العشاء، فجعل أصحابه يقولون: يا رسول الله، ما صلينا! فيقول: **ولا أنا والله ما صليت!** حتى كشفهم الله تعالى فرجعوا متفرقين. فرجعت قريشٌ إلى منزلها، ورجعت غطفان إلى منزلها، وانصرف المسلمون إلى قبة رسول الله صلى الله عليه وسلم. وأقام أسيد بن حضير على الخندق في مائتين من المسلمين، فهم على شفير الخندق إذ كرت خيلٌ من الشمركين يطلبون غرةً، عليهم خالد بن الوليد؛ فناوشوهم ساعةً ومع المشركين وحشي، ففرق الطفيل بن النعمان من بني سلمة بمزراقه فقتله، فكان يقول: أكرم الله تعالى حمزة والطفيل بجريتي ولم يهني بأيديهما. فلما صار رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى موضع قبته أمر بلالاً فأذن. وكان عبد الله بن مسعود يقول: أمره رسول الله صلى الله عليه وسلم فاذن وأقام للظهر، وأقام بعد لكل صلاةٍ إقامةً [178].

وكان ابن عباس يحدث يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يومئذٍ: **شغلنا المشركون عن صلاة الوسطى - يعني العصر - مالأ الله أجوافهم وقبورهم ناراً!** [179]

وأرسلت بنو مخزوم إلى النبي صلى الله عليه وسلم يطلبون جيفة نوفل ابن عبد الله يشترونها بالدية، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **إنما هي جيفة حمار! وكره ثمنه.** فلما انصرف المشركون تلك الليلة لم يكن لهم قتالٌ جميعاً حتى انصرفوا، إلا أنهم لا يدعون يبعثون الطلائع بالليل، يطمعون في الغارة. وخرجت بعد ذلك طليعتان لرسول الله صلى الله عليه وسلم ليلاً، فالتقيا ولا يشعر بعضهم ببعض، ولا يظنون إلا أنهم العدو، فكانت بينهم جراحةٌ وقتلٌ؛ ولسنا نعرف من قتل ولم يسم لنا. ثم نادوا بشعار الإسلام، وكف بعضهم عن بعض، وكان شعارهم: حم لا ينصرون! فجاءوا إلى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبروه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **جراحكم في سبيل الله، ومن قتل منكم فإنه شهيد.** فكانوا بعد ذلك إذا دنا المسلمون بعضهم من بعض نادوا بشعارهم؛ لأن يكف بعضهم

[176] Vâkıdî, Meğâzi, II. 469.

[177] Vâkıdî, Meğâzi, II. 471.

[178] Vâkıdî, Meğâzi, II. 473.

[179] Vâkıdî, Meğâzi, II. 474.

عن بعض، فلا يرمون بنبل ولا بحجر. كانوا يطيفون بالخندق بالليل حتى الصباح يتناوبون، وكذلك يفعل المشركون أيضاً، يطيفون بالخندق حتى يصبحوا. قال: فكان رجالٌ من أهل العوالي يطعون إلى أهليهم، فيقول لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: **إني أخاف عليكم بني قريظة**. فإذا ألحوا في كثرة ما يستأذنونهم يقول: **من ذهب منكم فليأخذ سلاحه فإني لا آمن بني قريظة، هم على طريقكم**. وكان كل من يذهب منهم إنما يسلكون على سلعٍ حتى يدخلوا المدينة، ثم يذهبون إلى العالية^[180]

فحدثني مالك بن أنس، عن صيفي مولى ابن أفلح، عن أبي السائب مولى هشام بن زهرة أنه دخل على أبي سعيد الخدري في بيته فوجده يصلي، قال: فجلست أنتظره حتى يقضي صلاته. قال: فسمعت تحريكاً تحت سريره في بيته فإذا حية، فقمتم لأقتلها فأشار إلي أن اجلس. فلما جلست سلم وأشار إلى بيتٍ في الدار، فقال لي: أتري هذا البيت؟ فقلت: نعم فقال: إنه كان فيه فتى حديث عهدٍ بعرس، فخرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى الخندق فكان يستأذنه بأنصاف النهار ليطلع إلى أهله، فاستأذن رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **خذ سلاحك فإني أخشى عليك بني قريظة**. قال: فأخذ الرجل سلاحه وذهب فإذا امرأته قائمة بين البابين، فهيا لها الرمح ليطعنها، وأصابتها غيرةً فقلت: أكفف عليك رمحك حتى ترى ما في بيتك! فكف ودخل فإذا هو بحية منطوية على فراشه، فركز فيها رمحه فانتظمتها فيه، ثم خرج به فنصبه في الدار، فاضطربت الحية في رأس الرمح وخر الفتى ميتاً، فما ندري أيهما كان أسرع موتاً، الفتى أو الحية. قال أبو سعيد: فجننا رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكرنا ذلك له فقلنا: يا رسول الله، ادع الله أن يحييه. فقال: **استغفروا لصاحبكم**. ثم قال: **إن بالمدينة جنأً قد أسلموا، فإذا رأيتم منهم شيئاً فآذنوه ثلاثة أيام، فإن بدا لكم بعد ذلك فاقتلوه فإنما هو شيطان**^[181]

فحدثني قدامة بن موسى، عن عائشة بنت قدامة، عن أبيها، قال: بعثنا ابن أختنا ابن عمر يأتينا بطعامٍ ولحفٍ وقد بلغنا من الجوع والبرد، فخرج ابن عمر حتى إذا هبط من سلع - وذلك ليلاً - غلبته عيناه فنام حتى أصبح. فاهتمنا به فخرجت أطلبه فأجده نائماً، والشمس قد ضحته، فقلت: الصلاة، أصليت اليوم؟ قال: لا. قلت: فصل. فقام سريعاً إلى الماء، وذهبت إلى منزلنا بالمدينة فجنحت بتمرٍ ولحفٍ واحد، فكنا نلبس ذلك اللحف جميعاً - من قام منا في المحرس ذهب مقررراً ثم رجع حتى يدخل في اللحف، حتى فرج الله ذلك. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **نصرت بالصبا وأهلكت عادً بالدبور**^[182]

حدثني عمر بن عبد الله بن رباح الأنصاري، عن القاسم بن عبد الرحمن بن رافع، من بني عدي بن النجار، قال: كان المسلمون قد أصابتهم مجاعةٌ شديدة، فكان أهلهم يعنون إليهم بما قدروا عليه، فأرسلت عمرة بنت رواحة ابنتها بجفنة تمرٍ عجوة في ثوبها، فقالت: يا بنية، اذهبي إلى أبيك بشير بن سعد، وخالك عبد الله بن رواحة بغدائهما. فانطلقت الجارية حتى أتت الخندق، فتجد رسول الله صلى الله عليه وسلم جالساً في أصحابه وهي تلتسهما، فقال: **تعالي يا بنية، ما هذا معك؟** قالت: بعثني أُمِّي إلى أبي وخالي بغدائهما. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: **هاتيه!** قالت: فأعطيته فأخذه في كفيه، ثم أمر بثوبٍ فبسط له، وجاء بالتمر فنشره عليه فوق الثوب، فقال لجعال بن سراقه: **ناد بأهل**

[180] Vâkudî, Megâzî, II. 474.

[181] Vâkudî, Megâzî, II. 475.

[182] Vâkudî, Megâzî, II. 476.

الخدق أن هلم إلى الغداء. فاجتمع أهل الخندق عليه يأكلون منه، حتى صدر أهل الخندق وإنه ليفيض من أطراف الثوب^[183]

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ، قَالَ حَصِرَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَأَصْحَابُهُ بِضَعِّ عَشْرَةِ حَتَّى خَلَصَ إِلَى كُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ الْكَرْبُ وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَنْشُدُكَ عَهْدَكَ وَوَعْدَكَ اللَّهُمَّ إِنَّكَ إِنْ تَشَأْ لَا تُعْبَدُ»^[184]

وَدَعَا سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ وَسَعْدَ بْنَ عَبَادَةَ فَاسْتَشَارَهُمَا فِي ذَلِكَ وَهُوَ مُتَكَيِّفٌ عَلَيْهِمَا، وَالْقَوْمُ جُلُوسٌ فَتَكَلَّمَ بِكَلَامٍ يُخْفِيهِ وَأَخْبَرَهُمَا بِمَا قَدْ أَرَادَ مِنَ الصَّلْحِ. فَقَالَا: إِنْ كَانَ هَذَا أَمْرًا مِنَ السَّمَاءِ فَامْضِ لَهُ وَإِنْ كَانَ أَمْرًا لَمْ تَوْمَرْ فِيهِ وَلَكَ فِيهِ هَوَى فَامْضِ لِمَا كَانَ لَكَ فِيهِ هَوَى، فَسَمِعَا وَطَاعَةً وَإِنْ كَانَ إِنَّمَا هُوَ الرَّأْيُ فَمَا لَكُمْ عِنْدَنَا إِلَّا السَيْفُ. وَأَخَذَ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ الْكِتَابَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنِّي رَأَيْتُ الْعَرَبَ رَمَتْكُمْ عَنْ قَوْسٍ وَاحِدَةٍ فَغَلَّتْ أَرْضِيهِمْ وَلَا أَقَاتِلُهُمْ». فَقَالَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنْ كَانُوا لَيْتًا كَلُونِ الْعُلَهِزَّ ۃ فِي الْجَاهِلِيَّةِ مِنَ الْجُهْدِ مَا طَمِعُوا بِحَذَا مِنَّا قَطُّ، أَنْ يَأْخُذُوا بِمِرَّةٍ إِلَّا بِشَرِيٍّ أَوْ قَرِيٍّ فَجِئْنَا أَنَا اللَّهُ تَعَالَى بِكَ، وَأَكْرَمْنَا بِكَ، وَهَدَانَا بِكَ تُعْطِي الدُّنْيَا لَا تُعْطِيهِمْ أَبَدًا إِلَّا السَّيْفَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «شُقُّ الْكِتَابِ». فَتَقَلَّ سَعْدٌ فِيهِ ثُمَّ شَقَّهُ وَقَالَ: بَيْنَنَا السَّيْفُ^[185]

وَمَا لَكُمْ بِالْقَوْمِ طَافَةً. فَقَالَ عَبَادُ بْنُ بَشِيرٍ يَا غَيْبِنَةُ أَيْبَسَ تَحُوقِنَا؟ سَتَعْلَمُ أَيْبَانَا أَجْرَعَ وَإِلَّا فَوَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَنْتَ وَقَوْمُكَ تَأْكُلُونَ الْعُلَهِزَّ وَالرَّمَّةَ ۱ مِنَ الْجُهْدِ فَتَأْتُونَ هَاهُنَا مَا تَطْمَعُونَ بِحَذَا مِنَّا إِلَّا قَرِيٍّ أَوْ شَرِيٍّ، وَنَحْنُ لَا نَعْبُدُ شَيْعًا، فَلَمَّا هَدَانَا اللَّهُ وَأَيْدِنَا بِمُحَمَّدٍ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - سَأَلْتُمُونَا هَذِهِ الْحِطَّةَ أَمَا وَاللَّهِ لَوْلَا مَكَانُ رَسُولِ اللَّهِ مَا وَصَلْتُمْ إِلَى قَوْمِكُمْ. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ارْجِعُوا، بَيْنَنَا السَّيْفُ!» رَافِعًا صَوْتَهُ.^[186]

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَاصِمٍ الْأَشْجَعِيُّ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ قَالَ نَعْمُ بْنُ مَسْعُودٍ كَانَتْ بَنُو قُرَيْظَةَ أَهْلَ شَرْفٍ وَأَمْوَالٍ وَكُنَّا قَوْمًا عَرَبِيًّا، لَا نَحُلُّ لَنَا وَلَا كَرَمَ وَإِنَّمَا نَحْنُ أَهْلُ شَاةٍ وَبَعِيرٍ فَكُنْتُ أَقْدَمُ عَلَى كَعْبِ بْنِ أَسَدٍ، فَأَقِيمُ عِنْدَهُمُ الْآيَامَ أَشْرَبْتُ مِنْ شَرَابِهِمْ وَأَكَلْتُ مِنْ طَعَامِهِمْ ثُمَّ يَحْتَلُونِي تَمْرًا عَلَى رِكَابِي مَا كَانَتْ فَأَرْجِعُ إِلَى أَهْلِي. فَلَمَّا سَارَتْ الْأَحْزَابُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - سِرْتُ مَعَ قَوْمِي، وَأَنَا عَلَى دِيبِي، وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَارِفًا، فَأَقَامَتْ الْأَحْزَابُ مَا أَقَامَتْ حَتَّى أَجْدَبَ الْجَنَابُ وَهَلَكَ الْحُفَّ وَالْكَرَاعُ وَقَدَفَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ - فِي قَلْبِي الْإِسْلَامَ. وَكُنْتُ قَوْمِي إِسْلَامِي، فَأَخْرَجُ حَتَّى آتَى رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ وَأَجِدُهُ يُصَلِّي، فَلَمَّا رَأَيْتُ جَلَسَ ثُمَّ قَالَ: «مَا جَاءَ بِكَ يَا نَعِيمُ؟». قُلْتُ: إِنِّي جِئْتُ أُصَدِّقُكَ وَأَشْهَدُ أَنَّ مَا جِئْتُ بِهِ حَقٌّ، فَمُرِّي بِمَا شِئْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَوَاللَّهِ لَا تَأْمُرُنِي بِأَمْرٍ إِلَّا مَضَيْتُ لَهُ قَوْمِي لَا يَعْلَمُونَ بِإِسْلَامِي وَلَا غَيْبِهِمْ. قَالَ مَا اسْتَطَعْتُ أَنْ تُحَدِّثَ النَّاسَ فَخَدَلْتُ قَالَ قُلْتُ: أَفْعَلُ وَلَكِنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَقُولُ فَأَدِينُ لِي. قَالَ: «قُلْ مَا بَدَأَ لَكَ فَأَنْتَ فِي حِلٍّ».^[187]

[183] Vâkîdî, Meğâzî, II. 476.

[184] Vâkîdî, Meğâzî, II. 477.

[185] Vâkîdî, Meğâzî, II. 478.

[186] Vâkîdî, Meğâzî, II. 479.

[187] Vâkîdî, Meğâzî, II. 480-481.

وَحَدَّثَنِي مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ سَمِعْتَهُ يَقُولُ: أُرْسِلَتْ بَنُو قُرَيْظَةَ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ أَنْ ائْتُوا فَإِنَّا سَنُعِيبُ عَلَيْهِ بَيْضَةَ الْمُسْلِمِينَ مِنْ وَرَائِهِمْ. فَسَمِعَ ذَلِكَ نَعِيمٌ بِنُ مَسْعُودٍ وَكَانَ مُوَادِعًا لِلنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَكَانَ عِنْدَ عُيَيْنَةَ حِينَ أُرْسِلَتْ بِذَلِكَ بَنُو قُرَيْظَةَ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ وَأَصْحَابِهِ فَأَقْبَلَ نَعِيمٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَأَخْبَرَهُ خَبَرَهَا وَمَا أُرْسِلَتْ بِهِ قُرَيْظَةَ إِلَى الْأَحْزَابِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «فَلَعَلْنَا أَمْرَانَاهُمْ بِذَلِكَ». فَقَامَ نَعِيمٌ بِكَلِمَةِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - تِلْكَ مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ: وَكَانَ نَعِيمٌ رَجُلًا لَا يَكْتُمُ الْحَدِيثَ. فَلَمَّا وُلِيَ مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ذَاهِبًا إِلَى عَطْفَانَ قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذَا الَّذِي قُلْتَ؟ إِنْ كَانَ أَمْرٌ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى فَاْمُضِهِ وَإِنْ كَانَ هَذَا رَأْيًا مِنْ قِبَلِ نَفْسِكَ فَإِنَّ شَأْنَ بَنِي قُرَيْظَةَ هُوَ أَهْوَأُ مِنْ أَنْ تَقُولَ شَيْئًا يُؤْثِرُ عَنكَ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «بَلْ هُوَ رَأْيِي رَأَيْتَهُ، الْحَرْبُ خُدْعَةٌ». ثُمَّ أُرْسِلَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي أَمْرٍ نَعِيمٌ فَدَعَاهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «أَرَأَيْتَ الَّذِي سَمِعْتَنِي قُلْتَ آفًا؟ أَسَكَّتَ عَنْهُ فَالَا تَذْكُرُوهُ!». فَانصَرَفَ مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - حَتَّى جَاءَ عُيَيْنَةَ بِنُ حِصْنٍ وَمِنْ مَعَهُ مِنْ عَطْفَانَ، فَقَالَ لَهُمْ هَلْ عَلِمْتُمْ مُحَمَّدًا قَالَ شَيْئًا قَطُّ إِلَّا كَانَ حَقًّا؟ قَالُوا: لَا. قَالَ فَإِنَّهُ قَالَ لِي فِيمَا أُرْسِلَتْ بِهِ إِلَيْكُمْ بَنُو قُرَيْظَةَ «فَلَعَلْنَا نَحْنُ أَمْرَانَاهُمْ بِذَلِكَ»، ثُمَّ تَهَيَّأَ أَذْكُرُهُ لَكُمْ. فَانْطَلَقَ عُيَيْنَةُ حَتَّى لَقِيَ أَبَا سُفْيَانَ بِنُ حَرْبٍ، فَأَخْبَرَهُ خَبَرَ نَعِيمٍ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ لَهُمْ: إِنَّمَا أَتَيْتُمْ فِي مَكْرٍ بَنِي قُرَيْظَةَ. فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: تَرْسِلُ إِلَيْهِمُ الْآنَ فَتَسْأَلُهُمُ الرَّهْنَ فَإِنْ دَعَوْا الرَّهْنَ الْيَتَا فَقَدْ صَدَقُونَا، وَإِنْ أَبَوْا ذَلِكَ فَتَحْضُرْ مِنْهُمْ فِي مَكْرٍ. فَجَاءَهُمْ رَسُولُ أَبِي سُفْيَانَ فَسَأَلَهُمُ الرَّهْنَ لَيْلَةَ السَّبْتِ فَقَالُوا: هَذِهِ لَيْلَةُ السَّبْتِ وَلَسْنَا نَقْضِي فِيهَا وَلَا فِي يَوْمِهَا أَمْرًا، فَأَمْسَلِ حَتَّى يَذْهَبَ السَّبْتُ. فَخَرَجَ الرَّسُولُ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ وَرُءُوسُ الْأَحْزَابِ مَعَهُ هَذَا مَكْرٌ مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ فَارْتَحَلُوا فَقَدْ طَلَّتْ إِفَامَتُكُمْ. فَادْتَبَرُوا بِالرَّحِيلِ وَبَعَثَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِمُ الرِّيحَ حَتَّى مَا يَكَادُ أَحَدُهُمْ يَهْتَدِي لِمَوْضِعِ رَحْلِهِ فَارْتَحَلُوا فَوَلَّوْا مِنْهُمْ مِرِينَ.

وَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أَوْفَى يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - دَعَا عَلَى الْأَحْزَابِ فَقَالَ: «اللَّهُمَّ مُنْزِلَ الْكِتَابِ، سَرِيعَ الْحِسَابِ أَهْرَمِ الْأَحْزَابِ؟ اللَّهُمَّ أَهْرَمِهِمْ؟»^[188]

فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «مَنْ رَجُلٌ يَنْظُرُ لَنَا مَا فَعَلَ الْقَوْمُ جَعَلَهُ اللَّهُ رَفِيقِي فِي الْجَنَّةِ» فَقَالَ حُذَيْفَةُ: يَشْرَطُ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْجَنَّةَ وَالرَّجُوعَ فَمَا قَامَ مِتَا رَجُلٌ ثُمَّ عَادَ يَقُولُ ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ وَمَا قَامَ رَجُلٌ وَاحِدٌ مِنْ شِدَّةِ الْجُوعِ وَالْقُرِّ وَالْحَوْفِ. فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ذَلِكَ لَا يَقُومُ أَحَدٌ، دَعَانِي فَقَالَ: «يَا حُذَيْفَةُ!». قَالَ: قَلَمٌ أَجْدُ بُدَا مِنْ الْقِيَامِ حِينَ قَوَّةِ ۱ بَاسْمِي، فَجِئْتُهُ وَلِقَلْبِي وَجَبَانٌ فِي صَدْرِي، فَقَالَ: «تَسْمَعُ كَلَامِي مُنْذُ اللَّيْلَةِ وَلَا تَقُومُ؟». فَقُلْتُ: لَا، وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ إِنْ قَدَرْتَ عَلَى مَا بِي مِنَ الْجُوعِ وَالْبَرْدِ. فَقَالَ: «أَذْهَبْ فَانظُرْ مَا فَعَلَ الْقَوْمُ وَلَا تَرْمِيَنَّ بِسَهْمٍ وَلَا بِحَجَرٍ وَلَا تَطْعَنَّ بِرُمَحٍ وَلَا تَضْرِبَنَّ بِسَيْفٍ حَتَّى تَرْجِعَ إِلَيَّ». فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا بِي يَقْتُلُونِي وَلَكِنِّي أَخَافُ أَنْ يُمْتَلُوا بِي. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «لَيْسَ عَلَيْكَ نَأْسٌ». فَعَرَفْتُ أَنَّهُ لَا نَأْسَ عَلَيَّ مَعَ كَلَامِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْأَوَّلِ. ثُمَّ قَالَ: «أَذْهَبْ فَادْخُلْ فِي الْقَوْمِ فَانظُرْ مَاذَا يَقُولُونَ». فَلَمَّا وُلِيَ حُذَيْفَةُ قَالَ رَسُولُ

اللّٰه - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «اللّٰهُمَّ احْفَظْهُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ وَعَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ وَمِنْ فَوْقِهِ وَمِنْ تَحْتِهِ» فَدَخَلَ عَسْكَرَهُمْ [189]

إِنكُمْ وَاللّٰهُ لَسْتُمْ بِدَارٍ مُّقَامٍ لَقَدْ هَلَكَ الْخُفَّ وَالْكَرَاعُ وَأَجْدَبَ الْجَنَابُ، وَأَخْلَفْتَنَا بَنُو قُرَيْظَةَ، وَبَلَعْنَا عَنْهُمْ الَّذِي نَكَّرَهُ وَقَدْ لَقِينَا مِنَ الرِّيحِ مَا تَرَوْنَ وَاللّٰهُ مَا يَبْتِئُ لَنَا بِنَاءً وَلَا تَطْمَعَنَّ لَنَا قَدْرٌ فَارْتَحِلُوا فَإِنِّي مُرْتَحِلٌ. وَقَامَ أَبُو سُفْيَانَ وَجَلَسَ عَلَى بَعِيرِهِ وَهُوَ مَعْمُولٌ ثُمَّ صَرَبَهُ فَوَتَّبَعَ عَلَى ثَلَاثِ فَوَائِمٍ فَمَا أَطْلَقَ عِقَالَهُ إِلَّا بَعْدَ مَا قَامَ. وَلَوْلَا عَهْدُ رَسُولِ اللّٰهِ - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - إِلَيَّ « لَا تُحَدِّثُ شَيْئًا حَتَّى تَأْتِيَ » ثُمَّ شِئْتَ، لَقَتَلْتَهُ. [190]

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي وَجْزَةَ قَالَ: لَمَّا مَلَّتْ قُرَيْشُ الْمُقَامَ وَأَجْدَبَ الْجَنَابُ، وَضَافُوا بِالْحَنْدَقِ وَكَانَ أَبُو سُفْيَانَ عَلَى طَمَعٍ أَنْ يُغَيَّرَ عَلَى بَيْضَةِ الْمَدِينَةِ، كَتَبَ كِتَابًا ١ فِيهِ: بِاسْمِكَ اللّٰهُمَّ فَإِنِّي أَخْلِفُ بِاللَّاتِي وَالْعُزَى، لَقَدْ سِرْتُ إِلَيْكَ فِي جَمْعِنَا، وَإِنَّا نُرِيدُ أَلَّا نَعُودَ إِلَيْكَ أَبَدًا حَتَّى نَسْتَأْصِلَكَ، فَرَأَيْتُكَ ٢ قَدْ كَرِهْتَ لِقَاءَنَا، وَجَعَلْتَ مَضَائِقَ وَخَنَادِقَ فَلَيْتَ شِعْرِي مَنْ عَلَّمَكَ هَذَا؟ فَإِنْ تَرَجَّعَ عَنْكُمْ فَلَكُمْ مَتَى يَوْمَ كَيْوَمٍ أُحُدٍ، ثَبَّرْتُ فِيهِ النِّسَاءَ. وَبَعَثَ بِالْكِتَابِ مَعَ أَبِي أُسَامَةَ الْجُشَمِيِّ فَلَمَّا أَتَى بِالْكِتَابِ دَعَا رَسُولَ اللّٰهِ - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «أَبِي بْنُ كَعْبٍ، فَدَخَلَ مَعَهُ قَبْنَهُ فَمَرَأَ عَلَيْهِ كِتَابَ أَبِي سُفْيَانَ. وَكَتَبَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللّٰهِ - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «مَنْ مُحَمَّدٍ رَسُولُ اللّٰهِ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ بْنِ حَرْبٍ... أَمَا بَعْدُ فَقَدِيمًا عَرَكَ بِاللّٰهِ الْعُرُورُ أَمَا مَا ذَكَرْتَ أَنْكَ سِرْتَ إِلَيْنَا فِي جَمْعِكُمْ وَأَنْتَ لَا تَرِيدُ أَنْ تَعُودَ حَتَّى تَسْتَأْصِلَنَا، فَذَلِكَ أَمْرُ اللّٰهِ يُحَوُّ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ وَيَجْعَلُ لَنَا الْعَاقِبَةَ حَتَّى لَا تَذْكُرَ اللَّاتِي وَالْعُزَى. وَأَمَا قَوْلُكَ: « مَنْ عَلَّمَكَ الَّذِي صَنَعْنَا مِنَ الْحَنْدَقِ » فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى أَهْمَنِي ذَلِكَ لِمَا أَرَادَ مِنْ غِيظِكَ بِهِ وَعَيْظِ أَصْحَابِكَ، وَلِيَأْتِينَ عَلَيْكَ يَوْمٌ تُدَاعِفُنِي بِالرَّاحِ وَلِيَأْتِينَ عَلَيْكَ يَوْمٌ أَكْسِرُ فِيهِ اللَّاتِي، وَالْعُزَى، وَإِسَافٌ وَنَائِلَةٌ وَهَبَلٌ حَتَّى أُذَكِّرَكَ ذَلِكَ». [191]

حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ نَظَرَ رَسُولُ اللّٰهِ - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - إِلَى طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللّٰهِ فَقَالَ: «هَذَا مِنْ قَضَى نَحْبَهُ» [192]

2. İbn Sa'd'daki Hadisler

وفرغوا من حفره في ستة أيام ورفع المسلمون النساء والصبيان في الأطماء وخرج رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الإثنين لثمان ليال مضين من ذي القعدة وكان يحمل لواءه لواء المهاجرين زيد بن حارثة وكان يحمل لواء الأنصار سعد بن عبادة ودس أبو سفيان بن حرب حبي بن أخطب إلى بني قريظة يسألهم أن ينقضوا العهد الذي بينهم وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم ويكونوا معهم عليه فامتنعوا من ذلك ثم أجابوا إليه وبلغ ذلك النبي صلى الله عليه وسلم فقال حسبنا الله ونعم الوكيل قال ونجم النفاق وفضل الناس وعظم البلاء واشتد الخوف وخيف على الدراري والنساء وكانوا كما قال الله تبارك وتعالى إذ جاؤوكم من فوقكم ومن أسفل منكم وإذ زاغت الأبصار وبلغت القلوب الحناجر ورسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون وجاه العدو لا يزولون غير أنهم يتعقبون خندقهم ويجرسونه وكان

[189] Vâkîdî, Meğâzî, II. 489.

[190] Vâkîdî, Meğâzî, II. 490.

[191] Vâkîdî, Meğâzî, II. 492-493.

[192] Vâkîdî, Meğâzî, II. 495.

رسول الله صلى الله عليه و سلم بيعث سلمة بن أسلم في مائتي رجل وزيد بن حارثة في ثلاثمائة رجل يجرسون المدينة ويظهرون التكبير وذلك أنه كان يخاف على الذراري من بني قريظة وكان عباد بن بشر على حرس قبة رسول الله صلى الله عليه و سلم مع غيره من الأنصار يجرسونه كل ليلة فكان المشركون يتناوبون بينهم فيغدو أبو سفيان بن حرب في أصحابه يوما ويغدو خالد بن الوليد يوما ويغدو عمرو بن العاص يوما ويغدو هبيرة بن أبي وهب يوما ويغدو ضرار بن الخطاب الفهري يوما فلا يزالون يجيلون خيلهم ويتفرقون مرة ويجمعون أخرى ويناوشون أصحاب رسول الله صلى الله عليه و سلم ويقدمون رماحهم فيرمون فرمى حبان بن العرقعة سعد بن معاذ بسهم فأصاب أكحله فقال خذها وأنا بن العرقعة فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم عرق الله وجهك في النار [193]

فغدوا جميعا ومعهم رؤساء سائر الأحزاب وطلبوا مضيقا من الخندق يقحمون منه خيلهم إلى النبي صلى الله عليه و سلم وأصحابه فلم يجدوا ذلك وقالوا إن هذه لمكيدة ما كانت العرب تصنعها فقبل لهم إن معه رجلا فارسيا أشار عليه بذلك قالوا فمن هناك إذا فصاروا إلى مكان ضيق أغفله المسلمون فعبر عكرمة بن أبي جهل ونوفل بن عبد الله وضرار بن الخطاب وهبيرة بن أبي وهب وعمرو بن عبد ود فجعل عمرو بن عبد ود يدعو إلى البراز ويقول ... ولقد بجحت من النداء ... لجمعهم هل من مبارز وهو بن تسعين سنة فقال علي بن أبي طالب أنا أبارزه يا رسول الله فأعطاه رسول الله صلى الله عليه و سلم سيفه وعممه وقال اللهم أعنه عليه ثم برز له ودنا من صاحبه وثارت بينهما غيرة وضربه علي فقتله وكبر فعلنا أنه قد قتله [194]

فصلى ثم أقام بعد كل صلاة إقامة وصلى هو وأصحابه ما فاتهم من الصلوات وقال شغلونا عن الصلاة الوسطى يعني العصر ملأ الله أجوافهم وقبورهم نارا [195]

عن البراء بن عازب قال كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يوم الأحزاب ينقل معنا التراب وقد وارى التراب بياض بطنه ويقول ... لا هم لولا أنت ما اهتدينا ... ولا تصدقنا ولا صلينا ... فأنزلن سكينه علينا ... وثبت الأقدام إن لاقينا ... إن الأولى لقد بغوا علينا ... إذا أرادوا فتنة أئبنا أئبنا يرفع بها صوته صلى الله عليه و سلم أخبرنا أبو الوليد الطيالسي أخبرنا أبو عوانة عن أبي بشر عن سعيد بن جبير قال كان يوم الخندق بالمدينة قال فجاء أبو سفيان بن حرب ومن معه من قريش ومن تبعه من كنانة وعيينة بن حصن ومن تبعه من غطفان وطليحة ومن تبعه من بني أسد وأبو الأعور ومن تبعه من بني سليم وقريظة كان بينهم وبين رسول الله صلى الله عليه و سلم عهد فنفظوا ذلك وظاهروا المشركين فأنزل الله تعالى فيهم وأنزل الذين ظاهروهم من أهل الكتاب من صياصيمهم فأتى جبريل عليه السلام ومعه الريح فقال حين رأى جبريل ألا أبشروا ثلاثا فأرسل الله عليهم الريح فهتكت القباب وكفأت القدور ودفنت الرجال وقطعت الأوتاد فانطلقوا لا يلوي أحد على أحد فأنزل الله تعالى إذ جاءكم جنود فأرسلنا عليهم ريحا وجنودا لم تروها فرجع رسول الله صلى الله عليه و سلم [196]

الخندق ملأ الله قبورهم وبيوتهم نارا كما حبسوننا عن الصلاة الوسطى حتى غابت الشمس أخبرنا عمرو بن عاصم الكلابي أخبرنا همام بن يحيى عن قتادة عن أبي حسان عن عبيدة عن علي بن أبي

[193] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 67.

[194] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 68.

[195] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 69.

[196] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 71.

طالب رضي الله عنه أنهم لم يصلوا يوم الأحزاب العصر حتى غربت الشمس أو قال آبت الشمس فقال النبي صلى الله عليه و سلم اللهم املاً بيوتكم ناراً كما حبسوننا عن الصلاة الوسطى حتى غابت الشمس أو قال آبت الشمس قال فرعنا أن صلاة الوسطى هي العصر^[197]

أخبرنا عارم بن الفضل أخبرنا حماد بن زيد عن عاصم عن زر بن حبيش عن علي قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم يوم الخندق ما لهم مالأً الله قبورهم ناراً كما شغلونا عن صلاة الوسطى وهي العصر أخبرنا محمد بن معاوية النيسابوري أخبرنا بن لهيعة عن يزيد بن أبي حبيب عن محمد بن عبد الله بن عوف عن أبي جمعة وقد أدرك النبي صلى الله عليه و سلم أن النبي صلى الله عليه و سلم عام الأحزاب صلى المغرب فلما فرغ قال هل علم أحد منكم أبي صليت العصر قالوا يا رسول الله صلى الله عليك ما صليناها فأمر المؤذن فأقام الصلاة فصلى العصر ثم أعاد المغرب أخبرنا الحسن بن موسى أخبرنا زهير أخبرنا أبو إسحاق عن المهلب بن أبي صفرة قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم حين حفر الخندق وخاف أن يبיתה أبو سفيان فقال إن بيتهم فإن دعواكم حم لا ينصرون حدثنا الفضل بن ذكين أخبرنا شريك عن أبي إسحاق عن المهلب بن أبي صفرة قال حدثني رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه و سلم قال قال النبي صلى الله عليه و سلم ليلة الخندق وإني لا أرى القوم إلا مبيتكم الليلة كان شعاركم حم لا ينصرون^[198]

أخبرنا عارم بن الفضل أخبرنا حماد بن زيد عن يحيى بن سعيد قال قال سعيد بن المسيب حاصر النبي صلى الله عليه و سلم المشركون الخندق أربعاً وعشرين ليلة أخبرنا محمد بن حميد العبدي عن معمر عن الزهري عن أبي المسيب قال لما كان يوم الأحزاب حصر النبي صلى الله عليه و سلم وأصحابه بضع عشرة ليلة حتى خلص إلى كل امرئ منهم الكرب وحتى قال النبي صلى الله عليه و سلم اللهم إني أنشدك عهدك ووعدك اللهم إنك إن تشأ لا تعبد فيينا هم على ذلك أرسل النبي صلى الله عليه و سلم إلى عيينة بن حصن بن بدر أرايت إن جعلت لكم ثلث ثمر الأنصار أترجع بمن معك من غطفان وتخذل بين الأحزاب فأرسل إليه عيينة إن جعلت لي الشطر جعلت فأرسل النبي صلى الله عليه و سلم إلى سعد بن عباد وسعد بن معاذ فأخبرهما بذلك فقالا إن كنت أمرت بشيء فامض لأمر الله قال لو كنت أمرت بشيء ما أستأمر بكما ولكن هذا رأي أعرضه عليكما قالاً فإننا نرى أن لا نعطيهم إلا السيف قال محمد بن حميد قال معمر عن بن أبي نجيح فيينا هم على ذلك إذ جاء نعيم بن مسعود الأشجعي وكان يأمنه الفريقان جميعاً فخذل بين الناس فانطلق الأحزاب منهزمين من غير قتال فذلك قوله وكفى الله المؤمنين القتال

أخبرنا عبيد الله بن عبد المجيد الحنفي البصري أخبرنا كثير بن زيد قال سمعت عبد الرحمن بن كعب بن مالك قال سمعت جابر بن عبد الله قال دعا رسول الله صلى الله عليه و سلم في مسجد الأحزاب يوم الإثنين ويوم الثلاثاء ويوم الأربعاء فاستنجب له يوم الأربعاء بين الصلاتين الظهر والعصر فرعنا البشر في وجهه قال جابر فلم ينزل بي أمر مهم غائظ إلا توخيت تلك الساعة من ذلك اليوم فدعوت الله فأعرف الإجابة^[199]

[197] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 72.

[198] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 72.

[199] İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 73.

أخبرنا عتاب بن زياد أخبرنا عبد الله بن المبارك قال أخبرنا إسماعيل بن أبي خالد أنه سمع عبد الله بن أبي أوفى يقول دعا رسول الله صلى الله عليه و سلم يوم الأحزاب على المشركين فقال اللهم منزل الكتاب سريع الحساب اهزم الأحزاب اللهم اهزمهم وزلزمهم^[200]

3. İbn Hişâm'daki Hadisler

نالوا من رسول الله صلى الله عليه وسلم وقالوا من رسول الله لا عهد بيننا وبين محمد ولا عقد فشاتمهم سعد ابن معاذ وشاقموه وكان رجلا فيه حده فقال له سعد بن عبادة دع عنك مشاتمهم فما بيننا وبينهم اربى من المشامة ثم أقبل سعد وسعد ومن معهما الى رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلموا عليه ثم قالوا عضل والقارة أي كغدر عضل والقارة بأصحاب الرجيع خبيب وأصحابه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم **الله أكبر ابشروا يا معشر المسلمين**^[201]

محاولة الصلح مع غطفان فلما اشتد على الناس البلاء بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم كما حدثني عاصم بن عمر بن قتادة ومن لا أتم عن محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب الزهري الى عيينة بن حصن بن حذيفة بن بدر والى الحارث بن عوف بن أبي حارثة المري وهما قائدا غطفان فأعطاهما ثلث ثمار المدينة على أن يرجعا بمن معهما عنه وعن أصحابه فجرى بينه وبينهما الصلح حتى كتبوا الكتاب ولم تقع الشهادة ولا عزيمة الصلح إلا المروضة في ذلك فلما اراد رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يفعل بعث الى سعد بن معاذ وسعد ابن عبادة فذكر لهما واستشارهما فيه فقالا له يا رسول الله أمرا تحبه فنصنعه أم شيئا أمرك الله به لا بد لنا من العمل به أم شيئا تصنعه لنا قال بل **شيء أصنعه لكم والله ما أصنع ذلك**^[202]

إلا لأنني رأيت العرب قد رمتكم عن قوس واحدة وكالبوكم من كل جانب فأردت أن أكسر عنكم من شوكتهم الى أمر ما فقال له سعد بن معاذ يا رسول الله قد كنا نحن وهؤلاء القوم على الشرك بالله وعبادة الأوثان لا نعبد الله ولا نعرفه وهم لا يطمعون أن يأكوا منها ثمرة إلا قرى أو يبيعا أفحين أكرمنا الله بالإسلام وهدانا له وأعزنا بك وبه نعطيهم أموالنا والله ما لنا بهذا من حاجة والله لا نعطيهم إلا السيف حتى يحكم الله بيننا وبينهم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم **فأنت وذاك** فتناول سعد بن معاذ الصحيفة فمحا ما فيها من الكتاب ثم قال ليجهدوا علينا^[203]

وحدثني بعض أهل العلم أن المهاجرين يوم الخندق قالوا سلمان منا وقالت الأنصار سمنا فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم **سلمان منا أهل البيت**^[204]

[200] İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 74.

[201] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 222.

[202] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 223.

[203] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 223.

[204] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 224.

Kaynaklar

- Abdurrazzâk b. Hemmâm, es-San'ânî, *el-Musannef*, tah. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut ty., el-Meclisu'l-İlmî, I-XI.
- Acar, Cafer, Hz. *Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Emin Yayınları, Bursa-2018.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Tah. Şuayb Arnaût ve arkadaşları, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut-2001.
- Apaydın, Mehmet, *Siyer kronolojisi*, Kuramer Yay. İstanbul-2018.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, V. 91. Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Mevsûatu'l-Hadîsi's-Şerîf içinde), Dâru's-Selâm Yay. Riyad-1999.
- Demir, Mahmut, *Tarihsel Bağlamından Koparılmış Bir Hadis: "Onu Azgın Bir Topluluk Öldürecek" Rivayeti Üzerine Bir İnceleme*, Dinbilimleri Akademik araştırma Dergisi, VII. (2007), sayı: 3, s. 143-164.
- Ebû Halîl, Şevkî, *Silsiletü Gazavâti'r-Rasûli'l-A'zam: el-Handak*, Dimaşk-1986.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, neşr. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Riyad-2007.
- Efendioğlu, Mehmet, "Sad b. Muaz", DİA, XXXV, 374-375.
- Erul, Bünyamin, *Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*, TDV Yayınları, Ankara-2019.
- Erul, Bünyamin-Keleş, Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara-2017, 11. Baskı.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, tah. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerâî, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut-ty.
- Hâlid b. Lâl, *Çazvetu'l-Handak* video dizisi, <https://www.youtube.com/watch?v=HgPifJT-vTu8> 8.5.2020.
- Hâkim, Ebû Abdullâh en-Neysâbüri, *el-Mustedrek alâ's-Sahîhayn*, Beyrut ty., Dâru'l-Ma'rife, I-IV.
- Hamidullah, Muhammed, Hz. *Peygamber'in Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter, Beyan Yayınları, İstanbul-2015.
- Hamidullah, "Hendek Gazvesi", DİA, XVII. 194-195.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh ibn Muhammed, *el-Musannef*, tak. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1989, I-VII.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, neşr. Ilse Lichtenstadter, Beyrut.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, VII. 397. Neşr. Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-1379.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, tah. Mustafâ es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafiz Şelebî, Kahire 1955, I-II, 2. baskı.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut 1985, I-IX.
- Komasyon, *Hadislerle İslam*, DİB Yayınları, Ankara-2014.
- Medhalî, İbrahim b. Muhammed Umeyr el-Medhalî, *Merviyâtü Çazveti'l-Handak*, Medine-1424.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Mevsûatu'l-Hadîsi's-Şerîf içinde), Dâru's-Selâm Yay. Riyad-1999.

Nedvî, Ebû'l-Hasan Ali el-Hasenî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut-1979.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, (Mevsûatu'l-Hadîsi's-Şerîf içinde), Dâru's-Selâm Yay. Riyad-1999.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Tah. Hasan Abdulmun'im Şelebî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut-2001.

Sarı, Yasemin, *Hendek Savaşı (5/627)*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs-2006.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hamdi Abdulmecîd es-Selefi, Musul-1984, II. Baskı.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sunen*, (Mevsûatu'l-Hadîsi's-Şerîf içinde), Dâru's-Selâm Yay. Riyad-1999.

Vâkîdî, Muhammed b. Amr b. Vâkîd, *Kitâbu'l-Meğâzî*, tah. Marsden Jones, Beyrut-1966, Âlemu'l-Kutub, I-III.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, el-Abbâsî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut-1379.

Zeyd b. Ali, b. Huseyn b. Ali, *Musnedu'l-İmâm Zeyd*, derleyen: Abdulazîz b. İshâk el-Bağdâdî, Beyrut 1983, 2. baskı, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye.

EK: Harita

